

Cognitio extra ordinem u rimskom pravu¹

UDK 343.81(37)
343.2(37)

Sažetak

U radu se obrađuju dvije sfere primjene ekstraordinarne kognicije - kaznenopravna i građanskopravna, a pritom se izlažu njezina organizacijska i funkcionalna pravila promatrana u razvojnoj liniji od Augusta do Justinijana. Analiza *cognitio extra ordinem* u sferi zaštite interesa pojedinaca pokazuje da se taj javnopravni postupak pojavio kao iznimka u odnosu na redoviti, formularni postupak privatnopravnog karaktera, te da se provodio putem novih organa stvorenih Augustovom delegacijom sudbenih ovlasti izvučenih iz *tribunitia potestas* i *imperium proconsulare*. Postupnim razvojem rimske države u smjeru apsolutne monarhije orijentalnog tipa učvršćuje se kako mreža hijerarhijski organiziranih sudbenih organa, tako i pravila jedinstvenog dvostupanjskog postupka (usmenost, javnost, sloboda dokazivanja i sučeve prosudbe) koja za Justinijana poprimaju konačni oblik isključivog sudskog postupka *libelarnog* (pismenog) tipa s naglašenim etatističkim karakterom. Slično tome, analiza *cognitio extra ordinem* u sferi zaštite interesa rimske zajednice (početno posebice princepsove osobe) pokazuje da se taj javnopravni postupak inkvizitornog tipa (s pismenom presudom koja sadrži ne samo odluku o vrsti i mjeri kazne, već i formalnopravno obrazloženje) pojavio kao izvanredni u odnosu na redoviti sustav *quaestiones perpetuae* obilježen akuzatornim postupkom, te da se provodio putem novih organa nastalih delegacijom Augustove *auctoritas*, s razlikom što u toj pravosudnoj sferi sve do 2. st. djeluje senatski sud koji je razvio specifičnu proceduru tzv. *cognitio senatus*. Daljnjim učvršćenjem carske svevlasti istaknula su se tijekom 4. i 5. st. načela jedinstva i efikasnosti kognicijskog (kao isključivog) kaznenog postupka, ali i ograničenja načela javnosti, usmenosti te posebice sučeve slobode odlučivanja.

Ključne riječi: *cognitio extra ordinem*, *građanski postupak*, *kazneni postupak*, *carski sud*, *Senat*, *praefecti*, *sententia*, *appellatio*

1. Uvod

Oblici i načini pružanja pravne zaštite u Rimu razlikovali su se s obzirom na zaštićeni objekt, pritom se mijenjajući sukladno razvoju društvenih i gospodarskih odnosa. Tako se zaštita interesa pojedinaca (uključujući i one oštećene s *delicta privata*) pružala u privatnom građanskom postupku (*iudicium privatum*) koji se pokretao na zahtjev zainteresiranog,

¹ Ovaj znanstveni članak je prošireni dio diplomskog rada T. Medančića izrađenog pod mentorstvom doc.dr. I. Jaramaz Reskušić.

odnosno oštećenog pojedinca, a zaštita interesa rimske zajednice (posebice u odnosu na *delicta publica* ili *crimina*) pružala se u javnom kaznenom postupku (*iudicium publicum*) koji se temeljio na jednostrano podignutoj optužbi bilo kojeg magistrata ili građanina bez obzira na osobu koja je kažnjivim ponašanjem bila neposredno povrijeđena. Sukladno promjenama društvenih i gospodarskih odnosa tijekom trinaestostoljetnog postojanja rimske države, mijenjala su se organizacijska i funkcionalna pravila kako građanskog, tako i kaznenog sudovanja. Pritom je razvoj građanskog prava i postupka bio prepušten obradi i tumačenju svećenika (*pontifices*), potom pravosudnoj djelatnosti pretora, a kasnije posebice kazuističkoj djelatnosti klasičnih pravnikâ (*iurisperiti*) izraženoj u responsa prudentium i odgovarajućim pisanim pravnim djelima. Nasuprot tome, razvoj kaznenog prava i postupka - kao posljedica uske povezanosti s ustavno-političkom strukturom rimske države, odnosno funkcionalne ovisnosti o njezinoj sudbenoj organizaciji - temeljio se prvenstveno na zakonima (*leges*), potom na senatskim mišljenjima (*senatus consulta*) i carskim konstitucijama (*constitutiones principum*), a tek sporadično na djelatnosti učenih pravnikâ.²

Što se tiče razvoja rimskog građanskog postupka, razlikuju se *iudicium privatum*, koji je podijeljen na dva razdoblja - doba legisakcijskog postupka (od najstarijeg vremena do 2. st. pr. n. e.) i doba formularnog postupka (od sredine 2. st. pr. n. e. do 3. st. n. e.), s jedne strane, i *cognitio extra ordinem*, odnosno kognicijski postupak (od 3. st. n. e. nadalje), s druge.

Temelji legisakcijskog postupka sustava *ordo iudiciorum privatorum*³ leže u kodificiranom običajnom pravu (*Leges duodecim tabularum*), odnosno u pravilima *ius civile*⁴, a primjenjivao se (premda ne kao jedini i isključivi građanski sudski postupak) kroz cijelo republikansko razdoblje (509. pr. n. e. - 27. pr. n. e.), sve do donošenja Augustove *lex Iulia iudiciorum privatorum*⁵.

Porijeklo formularnog postupka nalazi se, pak, u *ius honorarium*⁶. Uveden je s *lex Aebutia* (oko 150. g. pr. n. e.), a primjenjivao se paralelno s legisakcijama (*legis actiones*) sve do prije spomenute *lex Iulia iudiciorum privatorum* (17. pr. n. e.), kada postaje isključivi redoviti građanski sudski postupak, što će ostati sve do 3. st. n. e.

Zakonski temelji i strogi formalizam⁷ osnovne su značajke legisakcijskog postupka. Daljnja karakteristika legisakcijskog postupka jest njegova dvostadijska struktura iz koje proizlazi

² V. U. Brasiello, *La repressione penale in diritto romano*, Napoli, 1937, str. 14-5; isti, *Diritto penale (diritto romano)*, u: *Digesto italiano*, Torino, sv. V, str. 961-6; isti, *Sulle linee e i fattori dello sviluppo del diritto penale romano*, Scritti giuridici raccolti per il centenario della casa editrice Jovene, Napoli, 1954, str. 443-69; M. Horvat, *Rimska pravna poviest*, Zagreb, 1943, str. 73-88, 102-15, 128-56, 166-76; I. Puhani, *Rimska krivični postupak*, Beograd, 1957, str. 75; A. J. C. Thomas, *The Development of the Roman Criminal Law*, The Law Quarterly Review, vol. 79, 1963, str. 224-37; O. F. Robinson, *The Criminal Law of Ancient Rome*, Baltimore, Maryland, 1995, str. 1-14; R. A. Bauman, *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London-New York, 1996, str. 4-114; I. Jaramaz-Reskušić, *Kaznenopravni sustav u antičkom Rimu*, Zagreb, 2003, str. 3-7.

³ Termin *ordo iudiciorum privatorum* pripada romanističkoj literaturi 19. st. i rijetko je korišten u pravnim vrelima, a njegova je isključiva svrha suprotstavljanje terminu *cognitio extra ordinem*, v. I. Buti, *La xcognitio extra ordinem: da Augusto a Diocleziano*, ANRW, II, 14, Berlin-New York, 1982, str. 32 i bilj 14. O etimologiji termina, v. A. Romac, s.v. *ordo iudiciorum privatorum*, *Rječnik rimskog prava*, Zagreb, 1989, str. 244.

⁴ Ovim se terminom označava pravo koje vrijedi samo za građane pojedine zajednice, dakle onaj dio rimskog pravnog sistema koji se odnosio isključivo na Rimljane, v. Romac, s.v. *ius civile*, *op.cit.*, str. 167. Detaljnije o sadržaju i drugim obilježjima Zakonika, v. isti, *Zakonik XII ploča*, Zagreb, str. 60-75.

⁵ Zakon je donijet vjerojatno 17. pr. n. e., a njime je konačno ukinut legisakcijski postupak i zamijenjen formularnim, koji je dotada imao ulogu supsidijarnog civilnog postupka. Ovaj je zakon sadržavao mnogobrojna pravila koja su se odnosila na rad pravosudnih magistrata, stranaka i njihovih advokata, na tijek postupka, ispitivanje svjedoka, pa ga se može smatrati zapravo procesualnim kodeksom, v. Romac, s.v. *lex Iulia iudiciorum privatorum*, *Rječnik*, str. 197.

⁶ Taj termin označava dio rimskog prava nastao djelatnošću pretora kao pravosudnog magistrata, nazvan je tako po funkciji (počasnoj, besplatnoj) koju je obavljao pretor, v. A. Egersdorfer, *Predavanja o povijesti rimskog prava*, Zagreb, 1919, str. 30-2; Horvat, *Rimska*, str. 106, 110-12; Romac, s.v. *ius honorarium*, *op.cit.*, str. 168.

⁷ To se može potkrijepiti i izrekom koja se pripisuje Gaju: *Cadit a sillaba, cadit a toto* (S. Triva, M. Dika, *Građansko parnično procesno pravo*, Zagreb, 2004, str. 33). O rimskom klasičnom pravniku *Gaius* u detaljnije A. Romac,

nadležnost različitih organa. U postupku *in iure* odlučnu je ulogu imao rimski pravosudni *magistratus* (najčešće *praetor*),⁸ a u stadiju *apud iudicem* izabrani *iudex* ili *arbiter*.⁹

U formularnom postupku zadržana je dvostadijska struktura postupka i u skladu s time istovjetna različitost nadležnih organa. Značajno se, međutim, povećava uloga koju ima pretor jer on, na temelju svog *imperium*¹⁰, ima pravo izdavati vlastiti *edictum*¹¹ - svojevrsnu zbirku stereotipnih obrazaca formula¹² za pojedine vrste tužbi, kako bi obrasce mogao prilagođavati okolnostima konkretnog slučaja.

Sažeto izraženo, razlika između legisakcijskog i formularnog postupka temelji se na razlici u sredstvima kojima se stranke služe prilikom formuliranja svog spora u aktu litiskontestacije, dakle *in iure* pred pretorom. U legisakcijskom se postupku litiskontestacija provodila strogo formalistički i svečano, kao dijalog u kojemu su suprotne stranačke tvrdnje morale biti strogo prilagođene zakonskim riječima, a eventualno popraćene i simboličkim gestama, dok se u formularnom postupku ona provodila bez ikakvih formalnosti, slobodno izraženim stranačkim pismenim sporazumom, koji bi pravosudni magistrat u posebnoj ispravi (*formula*) sažeto fiksirao kao hipotetički alternativni sud. U formularnom postupku bila su zastupljena sva načela starijeg postupka, pri čemu je primjetno postupno jačanje načela pismenosti, kako kroz oblik same formule, tako i u dokaznom postupku (npr. isprave).

Što se tiče razvoja rimskog kaznenog postupka, razlikuju se tri kazneno-sudska sustava popraćena svojstvenim postupovnim pravilima - *iudicia populi*, *quaestiones perpetuae* i *cognitio extra ordinem*, čiji se vremenski slijed nastanka nije u potpunosti podudarao sa četiri glavna tipa političke organizacije, inače glavnim determinatorom razvoja kaznenog prava.

Kazneno pravo u razdoblju kraljevstva (754. pr. n. e. - 509. pr. n. e.) - utemeljeno na običajno-vjerskim pravilima - karakterizira, s jedne strane, tek sporadična intervencija prvobitne rimske zajednice koja suzbijanje kažnjivih djela prepušta bilo ovlastima *pater*

Latinske pravne izreke, Zagreb, 1982, str. 669, usp. O. Stanojević, *Gaj: Institucije*, Beograd, 1982, uvodna studija str. 11-27.

⁸ V. Horvat, *Rimska*, str. 50-9; Romac, *s.v. magistratus*, *Rječnik*, str. 210-1. U starije doba jurisdikcijski magistrat je bio konzul, odnosno pretor (gradski i peregrinski), a nakon uvođenja formularnog postupka (polovinom II. st. pr.n.e.) u Rimu su to bili pretori, kojih se broj s vremenom povećavao, i kurulski edili (ovi s vrlo uskim krugom nadležnosti), a u provincijama rimski namjesnici (*praesides*). Preciznije o sve složenijoj organizacijskoj strani jurisdikcije u razdoblju važenja "privatnog suđenja" v. M. Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht*, München, 1966, str. 26 i sl. (za legisakcijski postupak), 124 i sl. (za formularni), v. V. Radović, *Gradanski proces u režimu općeg (recipiranog rimskog) prava*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu (dalje: Zbornik PFZ), 5-6/1987, str. 660, bilj. 13.

⁹ V. Romac, *s.v. arbiter, iudex*, *Rječnik*, str. 36, 160-1. *Unus iudex* tj. izabrani sudac pojedinac, bio je redoviti sudac, nadležan za Rimljane u gotovo svim slučajevima. I ondje gdje susrećemo stalna sudišta, konkurirao je s njima *unus iudex* te su za stranke uvijek mogle sporazumjeti da im on sudi. Kao laik u pravnim poslovima, imao je uz bok savjetodavni *consilium*. *Arbiter* je za razliku od prije spomenutog kod izricanja presude slobodnije rasuđivao (*arbitrium*), dok je *iudex* sudio po strogom pravu. No, u 1. st. pr. n. e. ta razlika počinje gubiti na značenju, a klasici će upotrebljavati nazive *iudex* i *arbiter* kao sinonime. *Arbiter* je sudio kao pojedinac ili u kolegiju od više njih, v. B. Eisner - M. Horvat, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1948, str. 551-2.

¹⁰ V. Horvat, *Rimska*, str. 46-8; Romac, *s.v. imperium*, *Rječnik*, str. 145.

¹¹ V. Horvat, *Rimska*, str. 106-10; Romac, *s.v. edicta magistratum*, op.cit., str. 107.

¹² V. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 565-7. Formula je pismeni akt sastavljen kod pravosudnog magistrata u kojem je bila ukratko izložena suština spora između partičnih stranaka i ujedno dana uputa izabranom sudu da tuženog osudi ako utvrdi da su činjenično stanje i pravni osnov kako ih navodi tužitelj točni, odnosno ako utvrdi da nije tako, da tuženog oslobodi. Tako primjer najjednostavnije formule, tj. *actio certae creditae pecuniae*, glasi: *Titius iudex esto. Si paret Numerium Negidium Aulo Agerio sestertium X milia dare oportere, iudex N° N° A° sestertium X milia condemnato, si non paret absolvito*. Formule su imale veći broj dijelova. U uvodu je bilo navedeno ime izabranog suca, a zatim je dolazila *intentio* i *condemnatio*. Neke su formule, pored toga, sadržavale i *demonstratio*, odnosno *adiudicatio*. Bilo je moguće da se u formule, na traženje tuženika, unese i jedan ili više prigovora (*exceptio*). Putem formula pretori su mnogo pridonijeli razvitku rimskog prava jer su unoseći u svoje edikte nove formule - proširivali pravnu zaštitu i odnose koje civilno pravo nije priznavalo, odnosno za koje se u starom pravu nije mogla naći pravna zaštita, v. Romac, *s.v. formula*, *Rječnik*, str. 127.

familias, bilo privatnoj osveti povrijeđenog pojedinca ili grupe, a s druge strane vjersko-magijska prožetost kako određenja kažnjivih djela, tako i oblika i svrhe kazne. Izvan toga kruga (prvenstveno krvnih delikata) primjenjivala se kazneno-represivna intervencija kralja kao vrhovnog svećenika, koji donosi odluku kako o postojanju kažnjivog ponašanja koje narušava *pax deorum*, tako i o načinu smirivanja bogova, odnosno kažnjavanju (*consecratio* ili *deo necari* za teže povrede, *piaculum* za one lakše), te neograničena *coercitio*¹³ kralja kao vrhovnog vojnog zapovjednika, koji zabranjena ponašanja usmjerena protiv državnog ustrojstva i sigurnosti (razni oblici izdaje) kažnjava dekapitacijom sjekirom uz prethodno šibanje (*virgis caedere et securi percutere*).

Tek s uspostavom republikanskog ustavno-političkog ustrojstva (509. pr. n. e. - 27. pr. n. e.) javljaju se kazneno-sudsko-postupovni sustavi u pravom smislu riječi: *iudicia populi* i *quaestiones perpetuae*. Nakon svrgavanja posljednjeg kralja, njegove sudbene ovlasti nasljeđuju magistrati (prvenstveno konzuli), čija će neograničena kaznena intervencija - kako glede nametanja smrtno kazne (*poena capitis*), tako i novčane kazne (*multa*) - iznjediti *provocatio ad populum*, odnosno komicijsko-magistratski kazneni postupak pred narodnim skupštinama (*iudicia populi*), koji će se uspješno primjenjivati sve do početka 2. st. pr. n. e. Radilo se o postupku inkvizitornog tipa (pokretao se optužbom *quaestores parricidi*, tribuna ili edila) prvog i jedinog stupnja, koji je, međutim, bio podijeljen na dvije faze: *anquistio*, gdje magistrat ispituje osnovanost okrivljenikova zlodjela, formulira optužbu i prijedlog presude, odnosno kazne, te *rogatio*, u kojoj narodna skupština (centurijatska u povodu zlodjela kažnjivih smrtnom kaznom, a tributska ili plebejska u povodu onih kažnjivih novčanom kaznom iznad 3.020 asa) glasuje o magistratovom prijedlogu¹⁴.

Završetkom Drugog punskog rata (201. g. pr. n. e.) te odumiranjem tradicionalnih institucija grada-države, skupštinsko se kazneno sudovanje počelo smatrati zastarjelim i neprikladnim. Stoga Senat postupno prisvaja ulogu vrhovnog zaštitnika republikanskih institucija te počinje preuzimati, zanemarujući decemvirsku odredbu *de capite civis*, provedbu kaznene represije neovisno o narodnim skupštinama. Putem *senatus consulta* uspostavljaju se izvanredni sudovi (*quaestiones extraordinariae*), *ad hoc* komisije senatora (s konzulom na čelu) ili pretora s porotničkim kolegijem, koje uz primjenu *ad hoc* oblikovanog postupka provode (neprizivnu) kaznenopravnu represiju. Ti sudovi predstavljali su zametak uspostave novog kazneno-sudsko-postupovnog ustrojstva, a stvarni povod reformi bila je represija *repetundae* (zlouporabe rimskih magistrata u provincijama). Do ukidanja *iudicia populi* dolazi postupnom uspostavom kazneno-sudskog sustava *quaestiones perpetuae* (stalni porotni sudovi s predsjedavajućim magistratom, ustanovljeni i ovlašteni na temelju pojedinih zakona), pri čemu prekretnicu predstavlja *lex Acilia repetundarum* (123-122. g. pr. n. e.), plebiscit kojim je uspostavljen prvi stalni kazneni porotni sud te stvoren model za druge sudove takve vrste (*quaestiones perpetuae*), koji su sve do potkraj principata činili redovite organe kaznene represije (*ordo iudiciorum publicorum*)¹⁵. Kazneni postupak koji se primjenjivao pred *quaestiones perpetuae* bio je jednostupanjski i tipično akuzatorni. Aktivno legitimiran za

¹³ V. Romac, s.v. *coercitio; imperium, op.cit.*, str. 65, 145. O tome detaljnije, v. I. Jaramaz-Reskušić, *Opća obilježja kaznenog prava u razdoblju kraljevstva (754-509. g. pr. n. e.)*, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, 1999, god. 6, br. 2, str. 909-50.

¹⁴ V. B. Santalucia, *Alle origini del processo penale romano*, IURA, 35/1984, str. 62-4 i bilj. 54; isti, *Studi di diritto penale romano*, Roma, 1994, str. 23-8, 161-3; Jaramaz-Reskušić, *Kaznenopravni*, str. 78-84, 593; usp. drugačije shvaćanje tog postupka, T. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Graz, 1955 (repr. izd. iz 1898), str. 473-7, 902; W. Kunkel, *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit*, München, 1962, str. 24-34, 130-1; Puhan, *Rimski*, str. 78-80

¹⁵ Nakon konsolidiranja provedenog Sulinim kaznenim zakonodavstvom (80-tih godina pr. n. e.) te naknadnim postkornelijanskim zakonskim nadopunama, na kraju je republike redovite organe kaznene sudbenosti činilo devet stalnih porotnih sudova: pet nadležnih za kaznena djela političke prirode (*repetundae, maiestas, ambitus, peculatus, vis*) i četiri za ona opće prirode (*homicidium, parricidium, falsum, iniuria*), v. Jaramaz-Reskušić, *op.cit.*, str. 92-103.

podizanje optužbe (*accusatio*) bio je svaki rimski punoljetni građanin (*quivis de populo*)¹⁶. Predsjedavajući magistrat prethodno bi provjeravao optužiteljevu pravnu i moralnu podobnost, a nakon prijave imena počinitelja (*nominis delatio*) optužitelj bi polagao *iusiurandum calumniae* koja je bila zapriječena kaznom za predmetno kazneno djelo. Nakon čina primanja optužbe (*nominis receptio*), optuženika se upisivalo u popis osoba kojima će se suditi (*inscriptio inter reos*) te bi se pristupalo formiranju sudbenog porotnog vijeća. Slijedila bi glavna rasprava na Forumu, gdje bi se izvodio dokazni postupak kojega je obilježavalo načelo slobode iznošenja dokaznih sredstava i njihove procjene. Presudu bi donosilo sudbeno vijeće glasovanjem o krivnji illi nevinosti optuženika, a kazna (*poena legis*) bi u slučaju osude proizlazila neposredno iz zakona kojim je mjerodavna *quaestio* uspostavljena. Protiv presude nije postojala mogućnost izjavljivanja *provocatio ad populum*¹⁷.

2. *Cognitio extra ordinem* u građanskoj sferi

2.1. Porijeklo i razvojna linija

Ne može se točno odrediti početak primjene postupka *cognitio extra ordinem*.¹⁸ Tako neki autori spominju 2. st. pr. n. e.,¹⁹ drugi 1. st. pr. n. e.,²⁰ ali ono što se sa sigurnošću može tvrditi jest da se radi o razdoblju kraja republike kada je legisakcijski postupak stvarno izgubio na važnosti, te da je odlučujuću ulogu u njegovom nastanku imala kako djelatnost magistrata, preciznije ovlasti koje su proizlazile iz njegovog *imperium*, tako i stvaranje uvjeta za prijelaz na novi oblik državnog uređenja, postupnom koncentracijom vlasti u rukama princepsa. *Ordo iudiciorum privatorum* nije više mogao pružiti efikasnu građansko-pravnu zaštitu u državi koja se prostirala na nekoliko kontinenata, gdje trgovački odnosi uvelike nadmašuju ekonomiju nekadašnjeg grada-države.

Naziv *cognitio extra ordinem* dobro opisuje prvobitnu iznimnost u primjeni ovog postupka, gdje je pretor posebnim sredstvima pravne zaštite (*stipulationes praetoriae, missiones in possessionem, interdicta, restitutio in integrum*) utjecao na tada redovit formularni postupak dopunjujući ga i mijenjajući. On ovdje sam istražuje stvari (*kognoscira*) i sam donosi odluke, i to u hitnim ili civilnim pravom nepredviđenim slučajevima.²¹

Iako je formularni postupak službeno ukinut tek g. 342. konstitucijom careva Konstancija II. i Konstansa,²² mnogi autori ističu da je kognicijski postupak priznat kao redovit vjerojatno i čitavo stoljeće prije,²³ a kao rezultat stalnog jačanja carske diktature i slabljenja republikanskih magistrata,²⁴ procesa koji je započet već s Augustom. Naime, na početku

¹⁶ O sustavu tzv. popularne tužbe v. Krapac, *Kazneno*, str. 47, bilj. 9.

¹⁷ V. B. Santalucia, *Studi*, str. 201-5; Jaramaz-Reskušić, *op. cit.*, str. 104-111; W. Kunkel, *Prinzipien des Römischen Strafverfahrens*, u: *Symbolae Iuridicae et Historicae Martino David dicatae*, tom. I, *Ius Romanum*, Leiden, 1968, str. 116-27.

¹⁸ O porijeklu termina *cognitio extra ordinem* i rijetkosti upotrebe tog izraza u starijim izvorima v. Buti, *La cognitio extra ordinem*, str. 30, bilj. 4-5, str. 31, bilj. 5.

¹⁹ V. B. Blagojević, *Građanski postupak u rimskom pravu*, Beograd, 1959, str. 43.

²⁰ V. Radović, *Građanski*, str. 662.

²¹ Detaljnije o posebnim ustanovama magistratske zaštite izvan redovite parnice, v. A. Egersdorfer, *Predavanja o rimskom građanskom postupku*, Zagreb, 1919, str. 3-4; usp. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 592-6.

²² V. Cod. Iust. 2,58,1: *Juris formulae aucupatione syllabarum insidiantes cunctorum actibus, radicibus amputentur.*

²³ To potvrđuje konstitucija Dioklecijana i Maksimijana (*Consultatio vet. cuiusdam iuriscons.* 5,7) koja se trudi zadržati još pravila o pluspeticiji formularnog postupka, a to znači i sam taj postupak. U 2. st. n. e. nailazimo na konstituciju cara Marka Aurelija koja predaje parnicu o slobodi i ingenuitetu ekstraordinarnom postupku - *Res in iudicium deducta non videtur, si tantum postulat simplex celebrata sit, vel actionis species ante iudicium reo cognita. Inter litem enim contestatam et editam actionem permultum interest. Lis enim tunc contestata videtur, quum iudex per narrationem negotii causam audire coeperit.*, v. Cod. Iust. 1,3,9. Usp. Egersdorfer, *Predavanja o rimskom građanskom*, str. 125; Radović, *Građanski*, str. 660, bilj. 12; Buti, *La cognitio extra ordinem*, str. 48 i bilj. 104.

²⁴ V. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 597.

principata (27. pr. n. e. - 284. n. e.) taj novi građansko-postupovni red javlja se kao jedan od načina na koji princeps želi naglasiti prisutnost, kroz vlastitu stvaralačku djelatnost, u području prava i pravosuđa. Stoga se ovdje može govoriti o carskom pravu, autonomnom u odnosu na *ius civile* i *ius honorarium*, koje će najzad i prevladati.²⁵ Tako su postupno ukidane sve demokratske institucije iz razdoblja republike. Osim toga, širenju i konačnom prevladavanju kognicijskog postupka pridonijela su još dva razloga: s jedne strane, režim žalbe novog postupka, koji je - dopuštajući dvostupanjsko odlučivanja - pružio strankama veću garanciju ispravnosti i nepristranosti suđenja, i, s druge strane, specifična situacija u provincijama gdje su rimski upravitelji, rješavajući i sporove zaštićene formularnim postupkom i sporove zaštićene kognicijskim postupkom, sve više gubili osjećaj za granice između tih dviju sfera svoje nadležnosti te jedne i druge sporove počeli rješavati po istom, kognicijskom postupku.

U pravnoj znanosti postoje i dvije teorije o porijeklu *cognitio extra ordinem*, teorija kontinuiteta i teorija diskontinuiteta.²⁶ Iako je moguće zastupati obje teze, smatramo da čvršći argumenti govore u prilog kontinuiteta između formularnog i kognicijskog postupka, prije svega jer se kognicijski postupak razvijao postupno i paralelno za vrijeme važenja formularnog postupka, te pod njegovim mnogostranim utjecajem (uz posebni naglasak na specifičnosti provedbe postupka u provincijama, naročito carskim, gdje je formularni postupak potisnut ranije nego u Italiji)²⁷.

Predmeti koji su se najranije počeli rješavati po novom postupku, a pod izravnim utjecajem princepsa, bili su iz nasljednopravnog (*fideicommissum*, *vindicatio caducorum*) i obiteljskopravnog (*alimenta*, *tutela*) područja, nadalje sporovi vezani uz *fiscus*, *honorarium*, *pollicitationes*, slobodu i ropstvo (*liberales causae*) te drugi predmeti od posebnog javnog interesa.²⁸ Iz toga je vidljivo da princeps nastoji svoju vlast i putem prava (ponajviše kroz stvaranje novih pravosudnih organa) usaditi u sve pore rimskog društva te je dodatno osnažiti novim izvorima novčanih prihoda (prvenstveno kroz fisk).

Dakle, *extraordinaria cognitio* postaje redovitim postupkom, koji se odvija pred sucem-državnim službenikom. Iz privatnog prava prelazi time postupovno pravo u javno pravo,²⁹ a povezano s tim događa se i transformacija iz sistema akcija u sistem subjektivnih prava. Naime, s kognicijskim postupkom prestaje ovisnost subjektivnih prava o postojanju odgovarajućih tužbi (*actiones*), što će se zadržati i u kasnijim, pa tako i u suvremenim pravnim porecima.³⁰

Iako je kognicijski građanski postupak, koji kao redovit egzistira i danas³¹ (naravno uz nužne izmjene), prolazio kroz različite razvojne faze, ovaj rad fokusirat će se na analizu kognicijskog građanskog postupka u klasičnom periodu (1. st. pr. n. e.-3. st. n. e.) u kojem se on razvija i konačno postaje jedini redoviti postupak, te Justinijanovog libelarnog postupka (6. st. n. e.) kada kognicijski postupak dobiva konačnu fizionomiju.

²⁵ V. Egersdorfer, *Predavanja o povijesti*, str. 51-2; Buti, *La x cognitio extra ordinemfl*, str. 31.

²⁶ Prvu teoriju zagovaraju Kaser i Buti, a drugu Fabbrini, v. Buti, *op.cit.*, str. 34 i bilj. 20-1.

²⁷ Procedura *extra ordinem* prevladala je najranije u provincijama, naročito carskim (posebno u Egiptu). Međutim, u senatorskim provincijama (možda i nekim carskim) procedura *per formulas* zadržana je u prvom periodu principata. Zbližavanju formularnog i kognicijskog postupka doprinijela je činjenica (za razliku od situacije u Rimu) da je *praeses* bio nositelj obje jurisdikcije, tako je mogao slobodno delegirati svoju vlast bilo kojem *iudex pedaneus*. Ustrojem dijeceza obje su procedure ostale i dalje u nadležnosti *praesides* ili njihovih delegata. Širenje mjesne nadležnosti i teškoće u komunikacijama imali su za posljedicu uvođenje 'putujućih' sudaca koji bi zasjedali na unaprijed određenim mjestima i u određeno vrijeme. I u ostatku Italije se pred *iuridices* (carski službenici pretorskog ranga) odvijao i formularni postupak te je stoga vjerojatno da su udaljenost od Rima i posljedično manji utjecaj najautoritativnijeg pravosuđa doprinijeli gašenju formularnog postupka i njegovom stapanju s kognicijskim postupkom, v. Buti, *La x cognitio extra ordinemfl*, str. 43.

²⁸ V. Egersdorfer, *Predavanja o rimskom gradjanskom*, str. 5; Buti, *La x cognitio extra ordinemfl*, str. 38-9.

²⁹ V. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 597.

³⁰ V. Radović, *Gradanski*, str. 661, bilj. 16.

³¹ V. Triva, Dika, *Gradansko*, str. 3.

Kroz cijeli taj period kognicijski je postupak manifestirao neka opća zajednička obilježja, a to su prije svega nestanak dvostadijske strukture postupka, nemogućnost stranaka da biraju suca te ga procesnim ugovorom ovlašćuju da stvar ispita i donese odluku, nestanak formule, a u skladu s tim i upute koje se sudac-privatnik morao pridržavati pri primjeni prava u formularnom postupku. Postupak je u potpunosti u nadležnosti javne vlasti, a provodi ga sudac, sada pravnik i državni službenik, izravno ili neizravno podređen caru, koji djeluje u njegovo ime i pod njegovim nadzorom, strogo primjenjujući važeće pravo.³²

2. 2. Organi kognicijskog postupka

U doba dok je ekstraordinarni postupak primjenjivan kao iznimka, magistrati koji su se njime služili bili su oni isti kojima je povjeren stadij *in iure* u redovitom, formularnom postupku.³³ Međutim, pod utjecajem princepsa kao vrhovnog nositelja sudbene vlasti stvarani su, postupkom delegacije, novi organi vlasti čija nadležnost nije bila strogo određena. Zbog toga se za to početno razdoblje može govoriti o svojevrsnom paralelizmu organa (i postupaka), pri čemu je građanima bila prepuštena mogućnost izbora procesnog puta.³⁴

Daljnji razvoj išao je u smjeru postupne prevage carskih organa i stapanja ili ukidanja starih republikanskih magistratura (zadržani su uglavnom nazivi), a kulminirat će primjenom kognicijskog postupka kao redovitog i jedinog.

Nositelji sudbene vlasti (koristi se termin *iudices*) imali su, poput princepsa, ovlast generičke i individualne svrsishodne delegacije,³⁵ naravno u granicama vlastitih ovlaštenja i sukladno trajanju njihove funkcije.³⁶

Međutim, zbog organizacijskog stapanja svih vrsta javne vlasti u rukama jednog državnog organa, carskog činovnika, smatra se da je uvođenjem ekstraordinarnog postupka zaštita privatnih prava postala administrativna, pa čak policijska zaštita prava, čime je u pitanje doveden njen sudski karakter u današnjem smislu riječi.³⁷

Princeps predstavlja najvišu državnu, pa tako i sudsku vlast, za koju se u pravnoj znanosti smatra da se izvodila iz ovlaštenja koja su mu davali *tribunitia potestas*³⁸ i *imperium proconsulare*.³⁹

Mogao je suditi u prvom i posljednjem stupnju. Najčešće je sudio kao viši sud povodom žalbi protiv presuda nižih organa. Često je davao i svoja prethodna pravna mišljenja (*rescriptiones*)⁴⁰. Carevu jurisdikcijsku djelatnost obavljali su većinom, od njega određeni i u njegovo ime, visoki carski činovnici po istom postupku i na isti način na koji je on sam to

³² V. Radović, op.cit., str. 662.

³³ V. Blagojević, *Građanski*, str. 49.

³⁴ V. Buti, *La xognitio extra ordinemfl*, str. 39, 40.

³⁵ Detaljnije o suvremenoj terminologiji v. Triva, Dika, *Građansko*, str. 283.

³⁶ O svojevrsnoj novoj dviodobi detaljnije v. Buti, *La xognitio extra ordinemfl*, str. 39-40.

³⁷ Magistrat pred kojim je ranije vođen postupak *in iure* vršio je u isti mah i niz drugih administrativnih funkcija, a novi državni činovnici također vrše i mnoge druge administrativne poslove, i to kao glavnu dužnost, v. Blagojević, *Građanski*, str. 49-50; Buti, *La xognitio extra ordinemfl*, str. 39.

³⁸ Ovu doživotnu ovlast princeps je primao još u 2. st. n. e. od naroda u obliku formalnog zakona. Careva *potestas tribunitia* jamčila je nepovredivost careve osobe i davala mu mogućnost interesije (veta) protiv svih djela redovitih magistrata, a kako je careva *potestas tribunitia* bila - za razliku od vlasti nekadašnjih pučkih tribuna - vremenski i prostorno neograničena, uzdizala ga je ona nad sve ostale magistrature, v. Horvat, *Rimska*, str. 117-8.

³⁹ V. Buti, *La xognitio extra ordinemfl*, str. 54. I *imperium proconsulare* podijeljen je princepsu doživotno, a ovu je ovlast pravno primao od Senata, no stvarno ponajčešće od vojske koja je znala svoju volju nametnuti Senatu. *Imperium proconsulare* vršio je car u čitavom Carstvu. Po njemu je princeps imao ovlast zapovijedanja nad čitavom vojskom, ovlast imenovanja časnika itd., a tko je imao vojsku, taj je imao i vlast u cijeloj državi, v. Horvat, *Rimska*, str. 117-8.

⁴⁰ *Rescripta* su pismena rješenja ili odgovori koje su carevi donosili (odsnono službenicima u njihovim kancelarijama sastavljali) povodom postavljenih pitanja ili molbi. S obzirom na njihov oblik i osobu naslovnika razlikovale su se uglavnom dvije vrste takvih konstitucija: na pitanja i izvještaje činovnika (*relationes, consultationes, suggestiones*),

činio.⁴¹ Osobno je sudio samo iznimno, kad je to htio, često se savjetujući sa skupom pravnika koji su okupljeni u njegovom *consilium*.⁴²

Kao prvi nositelji novog sudskog postupka spominju se konzuli kojima je August htio povratiti političko-administrativni utjecaj umanjen njegovim dolaskom na vlast.⁴³ Nekim postojećim organima dodane su nove nadležnosti. Tako npr. *praetor urbanus* odlučuje, pored predmeta manjeg značaja, i u žalbenom postupku u gradu Rimu. Uz njega je ustrojen i čitav niz posebnih pretura sa specifičnim zadaćama, a na čelu su im: pretori koji vode *aerarium populi Romani* i rješavaju sporove između erara i privatnika, *praetores fideicommissarii*, *praetor fisci*, *praetor tutelarius* te *praetor de liberalibus causis*.

Carevi su, međutim, dodjeljivali jurisdikcijske ovlasti i nekim visoko rangiranim javnim službenicima što će simptomatično utjecati na evoluciju kako građanskog, tako i kaznenog postupovnog sustava. Tako su *praefecti praetorio* bili, odmah iza cara, najviši sudski organi (*illustres*) koji sude bilo u prvom stupnju, bilo po žalbama⁴⁴. Protiv njihovih odluka nije bilo mjesta žalbi caru, jer su oni sudili kao njegovi neposredni delegati i zamjenici (*vice principis*). Njima podređeni bili su *vicarii (spectabiles)*, koji su zasjedali u pojedinim dijecezama i sudili u prvom stupnju pa je protiv njihovih odluka bilo mjesta žalbi i do cara. Jurisdikcija tih carskih birokrata bila je povezana s njihovim redovitim funkcijama, ali nadležnost među njima nije (barem u početku) jasno razgraničena tako da je bila stalno prisutna mogućnost sukoba nadležnosti kako s redovitom jurisdikcijom, tako i s ekstraordinarnom jurisdikcijom drugih organa. *Praefecti Urbi* bili su najviši organi najprije samo u Rimu, a zatim i u Konstantinopolu koji su, pored upravljanja gradom s policijskim ovlastima i kaznenom sudbenošću⁴⁵, imali i građansku jurisdikciju. Oni će prisvojiti većinu funkcija koje je ranije

općina ili udruženja odgovarao je car u obliku pisma (*epistula*) koje bi sastavljao ured *ab epistulis*, a zatim se ono dostavljalo naslovniku; na pitanja i molbe privatnika (*libelli, preces, supplicationes*) koje je caru morao redovito u posebnoj audijenciji predati molitelj osobno ili po punomoćniku, sastavljao se odgovor u uredu *a libellis* i napisao se nastavno podno samog pitanja (*subscriptio*), a car bi ga potvrdio vlastoručnom opaskom *scripsi* ili *rescripsi*. Riješeni libel s carskom supskripcijom bio je zatim u Rimu javno izložen (*proponere*), a molitelj je mogao načiniti prijepise. Carski reskripti mogli su imati najrazličitiji sadržaj, a često su se, osobito u početku principata, odnosili na posve upravne predmete ili na dodjeljivanje različitih privilegija, pomilovanja i drugih povlastica. U 2. st. uveo se običaj da su stranke libelom tražile od cara rješenje posve pravnih pitanja. U takvim slučajevima odlučivao je car u reskriptu samo o pravnom pitanju spora, ali uz uvjet, ako je istinito činjenično stanje kako ga je stranka u libelu prikazala (*si preces veritate nituntur*, C. 1.23.7). Ispitivanje i dokazivanje činjeničnog stanja i donošenje osude bilo je prepušteno nadležnom sucu, ali je on kod izricanja osude bio vezan na carevo pravno mišljenje i primljenu pravnu uputu. Ukoliko bi takve upute sadržavale načelna rješenja koja su se imala primijeniti i u budućnosti (*constitutiones generales*, za razliku od *constitutiones personales* koje su vrijedile samo za posebni slučaj) ti su se reskripti smatrali važnim novim izvorom prava, v. Horvat, *op.cit.*, str. 135-6; usp. Romac, *s.v. constitutiones principum*, Rječnik, str. 79.

⁴¹ V. Blagojević, *Gradanski*, str. 50.

⁴² *Consilium principis* jest savjet koji je pomagao caru pri odlučivanju o najvažnijim upravnim, zakonodavnim i sudskim poslovima. Praksom republikanskih magistrata, koji su također imali svoj savjet sastavljen od pravnika i drugih stručnjaka, a sazivan je po potrebi, služio se i August te njegovi nasljednici. Bez obzira na to što se car nije morao držati mišljenja izraženog u savjetu, činjenica je da su ta mišljenja redovito bila provedena u praksi zbog autoriteta takvog skupa. Kako je najveći broj uglednih pravnika redovito sudjelovao u radu tog, od Hadrijana, stalnog tijela, oni su na taj način bitno utjecali na sadržaj odluka careva, kako u rješavanju pojedinih predmeta, tako i u donošenju općih propisa u obliku konstitucija, v. Romac, *s.v. consilium*, *op.cit.*, str. 78.

⁴³ V. Buti, *La cognitio extra ordinem*, str. 40.

⁴⁴ Od zapovjednika vojne jedinice raspoređene u neposrednoj blizini cara (*cohors pretoriana*), čija se vojna vlast tijekom principata protegnula na cijelo područje Italije, pretorijski prefekti od 3. st. počinju obavljati upravne i pravosudne funkcije. Štoviše, od Konstantina im je bila oduzeta svaka vojnička vlast, te su postali posve građanski službenici najvišeg stupnja (*illustres*), a činjenica da je barem jedan za svaku polovicu Carstva (od ukupno četiri prefekta) imao sjedište u na carevu dvoru svrstavala je njihovu službu među najviše centralne ustanove. Osim rečene građanske sudbenosti (glede kaznene, v. *infra*), mogli su izdavati i općeobvezatne normative naredbe (*formae generales*), s jedne strane, a imali su i vrhovnu upravnu vlast, koja je uključivala i predlaganje imenovanja službenika i provedbu stegovnog nadzora nad njima, s druge, usp. Horvat, *Rimska*, str. 161; A. Guarino, *Dizionario giuridico romano*, *s.v. Praefecti*, III. ed., Napoli, 2000, str. 403.

⁴⁵ V. *infra*.

obnašao *praetor urbanus*. Sporove je rješavao bilo *praefectus Urbi* sam, bilo od njega postavljeni niži suci (*iudices minores*), a protiv njihovih odluka se mogla izjaviti žalba. Pored njih za određene vrste sporova postojali su *praefectus annonae* - nadležan za pitanja opskrbe glavnog grada, te *praefectus vigilum* - nadležan za pitanja zaštite grada od požara i održavanje javnog reda i mira, oboje nositelji kako građanske, tako i kaznene jurisdikcijske ovlasti⁴⁶, *praefectus tutelaris* i dr. Redoviti suci za sporove unutar provincije bili su u početku njihovi upravitelji (*praeses* ili *rector*). Oni su sudili u svojim stalnim sjedištima, a katkad i u drugim mjestima u svojoj provinciji i to obično na isti način, a posebno uz pomoć *consilium*, kao što je to činio i sam car. Općenito bi suci ekstraordinarnog postupka višeg ranga sudili uz pomoć takvog skupa pravника koji su bili u zaposleničkom odnosu, što je svakako doprinijelo progresivnoj birokratizaciji rimske jurisprudencije. Kasnije će upravitelji provincija, zbog razgranatosti njihovih dužnosti, zadržati osobnu sudbenost samo za *causae maiores* (sporove čija je vrijednost bila veća od 300 zlatnih solida). Sporove manje vrijednosti (*causae minores*) sudili su lokalni suci po pojedinim mjestima, a zatim pri kraju carstva činovnici za to posebno postavljeni od strane upravitelja provincija (tzv. *defensores civitatis*). Protiv njihovih odluka mogla se izjaviti žalba rektoru. Upravitelji provincija rješavali su sporove bilo osobno, bilo putem delegacije ovlasti za rješavanje konkretnog spora, u pravilu, provincijskim činovnicima (*iudices pedaneii*), dajući im katkad uputstva za njihovo poslovanje, pa čak i za samo rješenje konkretnog spora. *Iudex pedaneus* bio je, dakle, činovnik delegiran od višeg organa neovisno o utjecaju stranaka na to, dok je *iudex* ili *arbiter* u legisakcijskom i formularnom postupku bio laik izabran od samih stranaka te odobren od pravosudnog magistrata.

U radu bilo kojeg od tih službenika pomagao je uvijek veći ili manji broj nižih organa (*assessores*), među kojima se posebno ističu *executores* i *viatores* koji su bili sudski ovršni organi i organi za dostavu sudskih akata parničarima.

Pravosuđe je, dakle, postalo državno, a presuda je izricana, u ime države i cara, putem državnih organa, odnosno stalnih činovnika te izvršavana uz pomoć za to mjerodavnih javnih organa⁴⁷.

2. 3. Tijek kognicijskog postupka

2. 3. 1. Klasični period (1. st. pr. n. e. - 3. st. n. e.)

U postupku *ordo iudiciorum privatorum* vrijedilo je pravilo o privatnom pozivanju tuženog pred sud (prvo *in ius vocatio*, kasnije *vadimonium*). Iako ono formalno nikad nije ukinuto, postupno je izlazilo iz upotrebe.⁴⁸ Pozivanje tuženog vršilo se sada sudjelovanjem poglavarstvenih organa (*evocatio*), a moglo se vršiti na različite načine: *denuntiationibus* (*denuntiatio ex auctoritate*)⁴⁹, tj. magistrat ovlašćuje na neki način tužitelja da tužbeni poziv dostavi tuženom; *litteris*, tj. na tužiteljjev zahtjev dostavlja se poziv putem magistratovih organa; *edicto*, tj. poziv se pribija samo na službenu oglasnu ploču.⁵⁰ Porijeklo ovog novog oblika pozivanja nalazi se u *ius vocandi*, ovlaštenju koje su imali nositelji *imperium*.⁵¹

⁴⁶ V. *infra*.

⁴⁷ V. Blagojević, *Građanski*, str. 50-1; Buti, *La xocognitio extra ordinemfl*, str. 40-2.

⁴⁸ V. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 597.

⁴⁹ V. Ulpijanov odlomak (*lib. 30. ad ed.*) u D. 16,3,5,2: *Si velit sequester officium deponere, quid ei faciendum sit? et ait Pomponius adire eum praetorem oportere et ex eius auctoritate denuntiatione facta his qui eum elegerant, ei rem restituendam qui praesens fuerit...*

⁵⁰ V. Ulpijanov odlomak (*lib. 1. de omnibus Tribunalibus*) u D. 26,10,7,3: *Item si quis tutor datus non compareat, solet edictis evocari...*

⁵¹ V. Aull. Gell., *Noctes Att.* 13,12,6: *"In magistratu" inquit "habent alii vocationem..." Qui vocationem habent, idem prendere, tenere, abducere possunt, et haec omnia sive adsunt quos vocant, sive acciri iusserunt.*

Ukoliko se tuženi ne bi odazvao pozivu to je rezultiralo nastavljanjem postupka u njegovoj odsutnosti. Do ovog bi došlo tek po ponovljenom službenom oglašavanju poziva (obično se to činilo tri puta u razmaku od po deset dana)⁵² nakon čega bi magistrat izdao *edictum peremptorium* koji je sadržavao prijetnju da će se postupak nastaviti i biti okončan kontumacijskom presudom.⁵³ Međutim, presuda nije izricana nužno na štetu odsutnog, jer bi magistrat (iako površnije) ipak proučio predmet te razlog izostanka.⁵⁴ Ostaje činjenica da je prisutna stranka u pravilu bila u prednosti, jer je imala mogućnost bolje izložiti svoje tvrdnje. Na kontumacijsku presudu nije se mogla izjaviti žalba (*contumax non appellat*), osim ako su za izostanak postojali opravdani razlozi.⁵⁵ Kao opravdani razlozi za žalbu smatrali su se i nedostaci glede procesnih pretpostavki ili nepoštovanje pravila kontumacijskog postupka, uslijed čega bi došlo do proglašenja presude ništavom.⁵⁶ U razdoblju od Augusta do Dioklecijana dužnost tuženikova pojavljivanja pred sudom postojala je samo u slučaju tužbi *in personam*; tek od Dioklecijanove vladavine kontumacija je moguća i u slučaju tužbi *in rem*.⁵⁷

U slučaju nepojavljivanja tužitelja pred sudom određenog dana, nije moglo doći do izricanja kontumacijske presude, ali je on tuženiku morao nadoknaditi troškove. Propušteni termin bi se poništio (*circumductio edicti*), a tužitelj je zadržavao pravo postupanja, uz obvezu ponavljanja formalnosti pozivanja,⁵⁸ ako je za to postojao javni interes.⁵⁹

Prelaskom na ekstraordinarni postupak dolazi do slabljenja formalizma u postupanju. Zamjenjuje ga načelo oportuniteta te postaje nepotrebnim da stranke i jurisdikcijski organi poduzimaju određene radnje u određenom obliku i u točno određenom stadiju postupka. Sudac je imao široku slobodu prosudbe činjeničnog stanja koje su stranke izložile, a to je proizlazilo iz jedinstvenosti novog postupka, koja je postojala i u slučajevima delegacije.⁶⁰ Jedno od osnovnih načela ekstraordinarnog postupka predjustinijanskog perioda jest načelo usmenosti: naime, stranke usmeno raspravljaju u prisutnosti magistrata. No, pod utjecajem sudovanja u grčkim provincijama postupno u praksu ulazi vođenje zapisnika, u početku samo o konačnim odlukama, a kasnije i o cjelokupnoj raspravi.⁶¹ Postupak započinje ispitivanjem opstojnosti procesnih pretpostavki, u nedostatku kojih bi se odmah odbacivao tužbeni zahtjev. Za takav slučaj se i dalje upotrebljavao izraz *denegatio actionis*,⁶² a do toga je moglo doći i ukoliko je tužitelj zahtjev bio ispočetka nedvojbeno neutemeljen. Što se tiče pravila o procesnoj sposobnosti,⁶³ zastupanju i prejudicijelnim pitanjima, stanje je ostalo uglavnom nepromijenjeno u odnosu na *ordo iudiciorum privatorum*, točnije rečeno u odnosu na formularni postupak.⁶⁴

I u raspravljanju stranaka dolazi do popuštanja ranijeg formalizma. Iako je nastavljena upotreba formula kao sredstava za očitovanje zahtjeva stranaka⁶⁵, tužitelj je sada mogao slobodnije izraziti svoj zahtjev,⁶⁶ a pravna relevantnost činjeničnog stanja, kao i osnovanost tužbenog zahtjeva ocjenjivala se prema pravilima privatnog prava bez potrebe za *editio*

⁵² Vidi sljedeće Ulpijanove odlomke u D. 5,1,68-70: *lib. 8. disputationum: Ad peremptorium edictum hoc ordine venit, ut primo quis petat post absentiam adversarii edictum primum, max alterum.; lib. 4. de omnibus Tribunalibus: Per intervallum non minus decem dierum.; lib. 8. disputationum: Et tertium: quibus propositis, tunc peremptorium impetret. quod inde hoc nomen sumpsit, quod peremeret disceptationem, hoc est ultra non pateretur adversarium tergiversari.*

⁵³ Opis kontumacijskog postupka sadržan je u *Pauli, Sent.* 5, 5a, 6, te glasi: *Trinis litteris vel edictis aut uno pro omnibus dato aut trina denuntiatione conventus nisi ad iudicem, ad quem sibi denuntiatum est aut cuius litteris vel edicto conventus est, venerit, quasi in contumacem dicta sententia auctoritatem rerum iudicatarum obtinet: quin immo nec appellari ab ea potest.*, v. Romac, *Izvori*, str. 566, par. 81.

⁵⁴ V. Ulpijanov odlomak (*lib. 4. de omnibus Tribunalibus*) u D. 5,1,73,pr.: *Et post edictum peremptorium impetratum, cum dies eius supervenerit, tunc absens citari debet: et sive responderit, agetur causa et pronuntiabitur, non utique secundum praesentem, sed interdum vel absens, si bonam causam habuit, vincet.*

⁵⁵ V. nastavak istog odlomka u D. 5,1,73,3: *Sciendum est ex peremptorio absentem condemnatum si appellet non esse audiendum, si modo per contumaciam defuit: si minus, audietur.*

⁵⁶ V. Buti, *La x cognitio extra ordinemfl*, str. 45-6.

actionis.⁶⁷ Tužiteljjev zahtjev mogao je biti usmjeren prema određenom davanju (npr. fideikomis, uzdržavanje, honorar), utvrđivanju građanskopravnog statusa neke osobe ili drugom pravno dopuštenom zahtjevu. Nadalje, tužiteljjev zahtjev gubi tehničku oznaku *actio* te se rabe izrazi *petitio* ili, pak, *persecutio*; prestaje biti strogo formalnopravno određen te se dopušta njegovo uobličjenje i tijekom rasprave. To je naročito došlo do izražaja u vezi s institutom *pluspetitio*, koji postaje neupotrebljiv.⁶⁸ Do promjene je došlo i u očitovanju tuženikove obrane. Postupno se gube razlike između tuženikovog jednostavnog poricanja osnovanosti tužbenog zahtjeva i njegovog suprotstavljanja činjenicama koje u cijelosti ili djelomično odbijaju tužbeni zahtjev. Iste tendencije postoje i u razlikovanju *denegatio actionis* i oslobađajuće presude. Tuženik je morao dokazivati navode svoje obrane samo u slučaju ako bi tužitelj nedvojbeno dokazao osnovanost svog zahtjeva.⁶⁹ *Exceptio*⁷⁰ prestaje biti sastojkom formule: naime, sada predstavlja sve ono čime se tuženik suprotstavlja tužbenom zahtjevu, a za nju se koristi i novi izraz, *praescriptio*. Tuženikova se obrana sadržana u *praescriptio* mogla zasnivati kako na pravilima privatnog prava, tako i na isticanju nedostataka glede procesnih pretpostavki. Tako *praescriptio* u ekstraordinarnom postupku (vjerojatno pod utjecajem grčke retorike) ima potpuno drukčije značenje nego u formularnom postupku.⁷¹ Širina opsega mogućeg sadržaja tako shvaćenog pojma dovela je do nestanka razlike između pobijanja tužbenog zahtjeva, suprotstavljanjem činjenicama koje ga pobijaju ili pozivanjem na neko pravo, i ništavnosti. Nadalje, tuženik je mogao iznositi svoju obranu sve do litiskontestacije koja sada ima potpuno drugačije značenje i učinke u odnosu na

⁶⁷ V. *Cod. Iust.* 7,43,8 (nepoznatog datuma, poslije 293. g.); usp. M. Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht*, München, 1966, str. 379 i bilj. 84; Buti, *La xognitio extra ordinemfl*, str. 46.

⁶⁸ V. Ulpijanov odlomak (*lib. 4. de omnibus Tribunalibus*) u D. 5,1,73,1-2: 1. *Quod si is, qui edictum peremptorium impetravit, absit die cognitionis, is vero, adversus quem impetratum est, adsit, tum circumducendum erit edictum peremptorium neque causa cognoscetur nec secundum praesentem pronuntiabitur. 2. Circumducto edicto videamus an amplius reus conveniri possit, an vero salva quidem lis est, verum instantia tantum edicti perit: et magis est ut instantia tantum perierit, ex integro autem litigari possit.*

⁶⁹ Tako npr. u slučaju ošasne imovine. Glede *vindicatio caducorum*, v. Ulp. *Reg.* 17,2; usp. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 518.

⁶⁰ V. Buti, *La xognitio extra ordinemfl*, str. 46.

⁶¹ V. Kaser, *Das römische*, str. 380.

⁶² D. 32,41,11 (Scaev.); D. 36,1,57,3 (Pap.); D. 36,1,59,1 (Paul.); D. 36,4,11,pr. (Herm.).

⁶³ O procesnoj sposobnosti robova v. Marc. u D. 40,4,42; za *filii familias* v. Ulp. u D. 25,3,5,7 (uzdržavanje); Ulp. u D. 5,2,8,pr. (*querela inofficiosi testamenti*).

⁶⁴ V. Kaser, *Das römische*, str. 153, 184 i dalje.

⁶⁵ To se u pravnoj znanosti opravdava razlozima ustaljenog načina izražavanja oblikovanog u praksi te duge tradicije upotrebe formula, usp. Buti, *La xognitio extra ordinemfl*, str. 47-8, bilj. 101. Glede ukidanja upotrebe formula, v. konstituciju Konstansa i Konstancija II., iz 342. g., sadržanu u *Cod. Iust.* 2,57,1.

⁶⁶ Puna sloboda u izlaganju tužbenog zahtjeva od strane tužitelja (napuštanje formule) došla je do izražaja posebno u onoj materiji (fideikomisi, uzdržavanje itd.) za koju je princeps ustanovio ne samo novi postupak već i novi materijalnopравни temelj. Međutim, tamo gdje je - kao u većini carskih provincija - prevladao kognicijski postupak koji se primjenjuje za sve vrste tužbenih zahtjeva, prihvaćen je kao model, za one tužbe na temelju kojih se u Rimu i u većini senatorskih provincija dotad primjenjivao formularni postupak, pretorski i provincijski edikt, v. Kaser, *Das römische*, str. 343 i dalje.

⁶⁷ Budući da je prestala veza između ediktalne formule i formule kao sredstva kojim stranke izvršavaju akt litiskontestacije, oznaka tužbe (*editio actionis*) izgubila je nekadašnju važnost. Naime, akcije se više nisu razlikovale prema riječima i strukturi formule, nego prema svojoj materijalnopravnoj podlozi i svrsi, usp. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 546-7, 599.

⁶⁸ V. Romac, *s.v. pluspetitio*, str. 265; o Dioklecijanovoj ponovnoj upotrebi ovog instituta i njegovog novog (isključivo procesnog) značenja v. detaljnije Buti, *La xognitio extra ordinemfl*, str. 48 i bilj. 104.

⁶⁹ *Cod. Iust.* 8,36,9 (Diokl. i Maksim., nepoznatog datuma): *Si quidem intentionem actoris probatione deficere confidit, nulla tibi defensio necessaria est. si vero de hac confitendo exceptione te munitum adseveres, de hac tantum agi convenit. nam si etiam de intentione dubitas, habita de exceptione contestatione tunc demum, cum intentionem secundum adseverationem suam petitor probaverit, huic esse locum monstrari convenit.*; v. također *Cod. Iust.* 4,10,9; 4,19,19; 7,33,9.

⁷⁰ V. Egersdorfer, *Predavanja o rimskom građanskom*, str. 130-1; Romac, *s.v. exceptio*, *Rječnik*, str. 115-6.

⁷¹ V. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 599; Kaser, *Das römische*, str. 385.

legisakcijski i formularni postupak. Ona nastupa u trenutku kada se tuženik pojavi pred sucem i biva upoznat s tužbenim zahtjevom.⁷² Što se tiče njenih učinaka, nestaje novacijski, a najvećim dijelom i konsumptivni:⁷³ potonji je zadržan glede prekida zastare, prenosivosti *actio* na nasljednike te dospjeća kamata.⁷⁴

Ukidanjem dvostadijske strukture postupka nestaje odvojenosti između faze pribavljanja dokaza i ostatka sudskog postupka. Barem u razdoblju principata, ostaje nedirnutim temeljno načelo dokaznog postupka iz razdoblja formularnog postupka: slobodna ocjena dokaza. Osim toga, još uvijek vrijedi raspravna maksima. Dokaze prikupljaju i iznose same stranke, a kao dokazno sredstvo moglo je poslužiti sve ono na temelju čega je sudac mogao oblikovati vlastito uvjerenje, pa tako izjave stranaka (možda pod prisegom), svjedoka, isprave, rezultati uviđaja i izjave vještaka. Postupno jača uloga pismenih dokaza (počeci su u obvezi sastavljanja isprava)⁷⁵. Zakletva (*iusiurandum*) je u kognicijskom postupku bila obično dokazno sredstvo i nije mogla zamijeniti sudsku odluku.⁷⁶ Priznanje (*confessio*) se, pak, izjednačava po učincima s presudom, tako da se na temelju njega moglo neposredno pristupiti ovrsi. Jedini uvjet je bio da se radi o novčanoj osudi iz koje proizlazi obveza na *certum*.⁷⁷

Presudu je, dakle, izricao mjerodavni državni službenik ili njegov delegat čiji je položaj carskog službenika presudi davao autoritativan, imperativan karakter. Ona je morala biti sastavljena u pismenom obliku i jasno pročitana u prisutnosti stranaka i sucu subalternih činovnika. No, presuda će biti valjana, ako je sudac proglasi i u nenazočnosti stranaka, ukoliko su stranke bile valjano pozvane. Nevaljana bi bila osuda, ako bi je sudac samo usmeno proglasio, bez prethodno izrađenog pismenog sastavka⁷⁸. Moglo je doći do konačne presude (meritorno rješavanje spora u cijelosti) ili do međupresude (ako bi se njome rješavala prejudicijelna pitanja). Sa stajališta tuženika, mogla se razlikovati osuđujuća, deklaratorna i konstitutivna presuda.⁷⁹ Najveća novost ogledala se u mogućnosti izricanja presude koja glasi na novac, već i osude *in ipsam rem* ili one koja glasi na utuženu činidbu.⁸⁰

⁷² Opis nastupa litiskontestacije sadržan je u *Cod. Iust.* 3,9,1 *Imp. Severus et Antoninus AA. Valenti (a. 202): ... lis enim tunc videtur contestata, cum iudex per narrationem negotii causam audire coeperit.*, v. Romac, *Izvori*, str. 566, par. 82.

⁷³ Konsumptivni se učinak sada prenosi na presudu, v. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 599; Romac, s. v. *litis contestatio*, *Rječnik*, str. 203.

⁷⁴ V. Paulov odlomak *lib. sing. de Septemviralibus iudiciis* u D. 5,2,7: *Quemadmodum praeparasse litem quis videatur, ut possit transmittere actionem, videamus. et ponamus in potestate fuisse eum, ut neque bonorum possessio ei necessaria et aditio hereditatis supervacua sit: is si comminatus tantum accusationem fuerit vel usque ad denuntiationem vel libelli dationem praecesserit, ad heredem suum accusationem transmittet: idque divus Pius de libelli datione et denuntiatione rescripsit. quad ergo si in potestate non fuerit, an ad heredem actionem transmittat? et recte videtur litem praeparasse, si ea fecerit quorum supra mentionem habuimus.* V. također *Cod. Iust.* 3,28,5; *Cod. Iust.* 6,47,1,2,2. Glede prekida zastare tužbe, litiskontestacija nastupa trenutkom dostave tužbe, usp. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 599.

⁷⁵ Premda se tek od razdoblja Dioklecijana počela razvijati znanost o dokaznom postupku - sudac kao carev organ trebao se držati stalnih propisa, već je jedna konstitucija Aleksandra Severa iz 224.g. odredila da se dokaz po svjedoku cijeni manje nego onaj dobiven po ispravama (*Cod. Iust.* 4,20,2: *Si tibi controversia ingenuitatis fiet, defende causam tuam instrumentis et argumentis, quibus putas; soli etenim testes ad ingenuitatis probationem non sufficiunt.*). Time je ponovljeno pravilo sadržano u konstituciji (nepoznatog porijekla) smješteno u prethodnom fragmentu - *Cod. Iust.* 4,20,1: *Contra scriptum testimonium, non scriptum testimonium non sentur.* Isprave su smatrane osobito snažnim dokazalom, čija snaga nije proizlazila iz pečata ili potpisa svjedoka isprave već iz samog njihovog sadržaja. Konačno, što se tiče svjedoka kao samostalnog dokazala, sve do Justinijana nitko u građanskoj parnici nije bio dužan svjedočiti te je odazivanje bilo prepušteno svjedokovoj slobodnoj odluci, v. *Cod. Iust.* 4,20,16; usp. Egersdorfer, *Predavanja o rimskom građanskom*, str. 131-3.

⁷⁶ V. *Cod. Iust.* 4,1,8 (Diokl. i Maksim., 294.g.): *Actori delato vel relato iureiurando, si iuraverit vel ei remissum fuerit sacramentum, ad similitudinem iudicati in factum actio competit.*, usp. Egersdorfer, *op.cit.*, str. 133. Glede učinka *pactum iusiurandi* pretorskog prava, v. A. Romac, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1987, str. 330-1.

⁷⁷ V. Ulpijanov odlomak *lib. 5. de omnibus Tribunalibus* u D. 42,2,6,pr.

⁷⁸ Usp. *Cod. Iust.* 7,44,3,1 (Valentinijan II., Valens i Gracijan, 374 g.).

⁷⁹ V. Kaser, *Das römische*, str. 392.

⁸⁰ U tom pogledu jasno govore Justinijanove Institucije (4,6,32): *Curare autem debet iudex, ut ammodo, quantum possibile ei sit, certae pecuniae vel rei sententiam ferat, etiam si de incerta quantitate apud eum actum sit.* Na

Presuda je mogla sadržavati i odluku o troškovima,⁸¹ pogotovo u slučaju parničnja iz objijesti. S obzirom na sadržajnu valjanost, moguće je razlikovati pozitivni (određuje sadržaj presude i doseg njenih učinaka, a kao posljedica njezine autoritativnosti) i negativni (zabrana ponovnog suđenja o istoj stvari, uz mogućnost isticanja *praescriptio rei iudicatae*) učinak presude. U presudama je, sa sadržajnog aspekta, bilo značajno prisutno načelo pravičnosti,⁸² a kao rezultat slobodnog sudačkog prosuđivanja.⁸³ Pozitivni učinak presude naročito je dolazio do izražaja u predmetima o uzdržavanju ili statusu osobe.⁸⁴ Odluka, pak, donesena povodom žalbe obvezivala bi i one koji je nisu podnijeli.⁸⁵ Presuda bi postala ovršnom ukoliko nije bila pobijana ili, pak, nakon bezuspješnog pobijanja. Moglo je doći i do ništavnosti presude, a opravdani razlozi za ništavnost su povećani, tako npr. nedostatak procesnih pretpostavki, sudska nenadležnost itd.⁸⁶ Za utvrđivanje presude ništavnom nije bilo potrebno pokretati novi postupak, već se na istu moglo pozivati u žalbi, naročito u trenutku ovrhe. Osim toga, postojala je i mogućnost traženja povrata u prijašnje stanje (*in integrum restitutio*)⁸⁷.

Konačno, protiv presude je bilo moguće izjaviti *appellatio*, i to princepsu ili od njega delegiranoj osobi. Žalba se javlja već za vrijeme Augusta, s prvotnom svrhom da se preispita presuda protiv koje nije bilo moguće tražiti *in integrum restitutio*. Budući da su suci kao carski službenici crpili svoje ovlasti od princepsa, jasno je da je on imao pravo preispitivati njihove odluke. Na početku princeps intervenira samo iznimno, a ispitivanje predmeta koje rezultira odlukom donesenom povodom žalbe na prvostupanjsku presudu ulazi u praksu tek potkraj principata.⁸⁸ U početku su o žalbi mogli odlučivati, na temelju delegacije princepsove ovlasti, *praetor urbanus* (ako su stranke nastanjene u Rimu) i *virii consulares* (za stanovnike određene provincije).⁸⁹ Sredinom 2. st. n. e. stalno nadležnim postaje *praefectus Urbi*, a u 3. st. n. e. za cijelo Carstvo postaje nadležnim *praefectus praetorio*.

ovom mjestu upućujemo i na Justinijanovu konstituciju o trajanju postupka koja, sadržana u *Cod. Iust.* 3,1,13,1, glasi: *Imp. Iustinianus A. Iuliano pp. /a. 530/ Censemus itaque omnes lites super pecuniis quantaecumque quantitatis sive super conditionibus sive super iure civitatum seu privato fuerint illatae, super possessione vel dominio vel hypotheca seu servitutibus vel pro aliis quibusdam casibus, pro quibus hominibus contra se litigandum est, exceptis tantummodo causis, quae ad ius fiscale pertinent vel quae ad publicas respiciant functiones, non ultra triennii metas post litem contestatam esse protrahendas.*

⁸¹ Podlegla stranka morala je protustranci nadoknaditi parnične troškove koji su mogli biti vrlo visoki jer su se osim troškova advokata visoko naplaćivali sportulama i sve sudbene radnje, dok su u klasičnom procesu pretori i suci radili besplatno, v. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 600.

⁸² Detaljnije o tome v. *infra*.

⁸³ V. Buti, *La xognitio extra ordinem*, str. 53.

⁸⁴ D. 1,6,10 (Ulp.); D. 25,3,5,9 (Ulp.); D. 40,14,1 (Marc.).

⁸⁵ V. *Cod. Iust.* 7,68,1 (A. Sever, nepoznatog datuma); o *beneficium cohesionis* usp. *infra*.

⁸⁶ Vežano uz mogućnost ništavnosti presude upućujemo na konstituciju koja, sadržana u *Cod. Iust.* 7,45,6, glasi: *Imp. Carus Carinus et Numerianus AAA. Zoilo. (a. 283) Cum sententiam praesidis irritam esse dicis, quad non publice, sed in secreto loco officio eius non praesente sententiam suam dixit, nullum tibi ex his quae ab eo decreta sunt praeiudicium generandum esse constat.*

⁸⁷ *In integrum restitutio* zadržala je i u ekstraordinarnoj proceduri karakter postupanja *per se* na temelju kojeg je vršen povrat u prijašnje stanje tj. kojim su se poništavali učinci određenog pravnog akta ili presude. Sada se povećao broj slučajeva u kojima se moglo zahtijevati *in integrum restitutio*. Dok je u formularnom postupku postojala nužna dvostadijska podjela, prvo *restitutio*, a onda naknadno rješenje spora, u ekstraordinarnom je postupku na temelju tužbe moglo doći ne samo do izricanja presude o restituciji, već i o neriješenom pitanju. Tako je započelo uklaapanje restitucije kao ubičajene sastavnice postupka što će se potvrditi i u postklasičnom razdoblju, v. Kaser, *Das römische*, str. 390 i bilj. 92; Buti, *La xognitio extra ordinem*, str. 51, bilj. 118.

⁸⁸ August je također unio promjene i u redoviti postupak: vjerojatno ne vezano uz presude sudaca-privatnika, već glede odluka kojima su se okončavali magistrarski postupci *extra ordinem*, te u dopuštanju *bonorum possessio*. Klauđije je dopustio priziv čak i protiv presuda sudaca-privatnika, ali samo u smislu preispitivanja spornog pitanja putem jednog novog postupka (formularnog tipa). Tek u kasnom klasičnom razdoblju ispitivanje kazue (*causa*) provodi se u apelacijskom postupku (kognicijskog tipa) koji rezultira samostalnom odlukom, v. D. 10,2,41; usp. Kaser, *Das römische*, str. 389-90.

⁸⁹ Suet. *Aug.* 33,3; *Ner.* 17; Tac. *Ann.* 14,28.

Princeps je uvijek mogao osobno suditi u drugom, pa i trećem stupnju, a mogao je delegirati svoje ovlasti i na druge osobe od povjerenja.⁹⁰ Žalbu je bilo moguće izjaviti i na konačnu presudu i na međupresudu, a nije se mogla izjaviti protiv odluke princepsa, Senata ili suca protiv čije je odluke sam princeps zabranio mogućnost izjavljivanja žalbe.⁹¹ U slučaju ništavnosti žalba se mogla izjaviti jedino u slučaju pobijanja samog razloga ništavnosti.⁹² Aktivno legitimirana bila je osoba kojoj bi bio priznat pravni interes:⁹³ primarno parnična stranka koja se presudom smatrala oštećenom; nadalje, procesni zastupnik stranke, ponekad i *negotiorum gestor*, kao i svaka treća osoba koja se također smatrala oštećenom donošenjem presude⁹⁴ (za ovu je postojala i mogućnost sudjelovanja u žalbenom postupku u svojstvu umješača⁹⁵). Žalba se mogla izjaviti usmeno (ali uz pismenu zabilježku *apud acta*)⁹⁶ ili u pismenom obliku (*libellum appellitorium*) kada bi morala sadržavati ime žalitelja i osobe protiv čije se presude žalba izjavljuje te naznaku same presude.⁹⁷ Žalbeni razlozi i nova dokazna sredstva mogli su se podnositi i tijekom žalbenog postupka, ali nije bilo dozvoljeno postavljanje novih zahtjeva.⁹⁸ Žalba se podnosila sucu koji je donio prvostupanjsku presudu (*iudex a quo*) i to u vrlo kratkom roku: dan nakon objave presude ako se radilo o vlastitoj parnici, dva dana za parnicu drugih.⁹⁹ Žalba nije bila dopuštena ako je bio započeo ovršni postupak.¹⁰⁰ *Iudex a quo* je odlučivao o dopuštenosti žalbe (jesu li ispunjene pretpostavke za žalbu, je li žaliteljev zahtjev očito neosnovan ili mu je isključiva svrha odgađanje itd.), a potom bi se žalba zajedno s njegovim obrazloženim stajalištem (*litterae dimissoriae*), posredstvom žalitelja, upućivala nadležnom sucu *ad quem*.¹⁰¹ Mogla se, međutim, izjaviti žalba i protiv odluke prvostupanjskog suca o nedopuštenosti žalbe.¹⁰² Neposredan učinak žalbe bio je odgoda ovrhe.¹⁰³ Sudac *ad quem* donosio je odluku nakon usmene rasprave, a njegova bi odluka, ukoliko bi bila sadržajno različita, zamijenila pobijanu presudu. Stranka koja bi izgubila povodom žalbe morala bi plaćati troškove žalbenog postupka, ali i procesnu kaznu.¹⁰⁴

Što se tiče ovrhe, zadržana je većina instituta iz razdoblja primjene *ordo iudiciorum privatorum*. Međutim, razvijaju se i novi mehanizmi karakteristični za ekstraordinarni postupak. Sada je sudac-carski službenik¹⁰⁵ koji bi izrekao presudu imao i ovlast provođenja ovrhe,¹⁰⁶ odobravajući osobnu ili imovinsku ovrhu. Dostajao je zahtjev temeljen na ovršnom

⁹⁰ V. odlomak Papirija Justa *lib. 1. de constitutionibus* u D. 49,1,21,pr.

⁹¹ V. D. 49,5,2 (Scaev.); D. 49,1,1,1 (Ulp.); D. 49,2,1,3 (Ulp.); v. W. Litewski, *Die römische Appellation in Zivilsachen*, II, RIDA, 13, 1966, str. 30 i dalje.

⁹² V. D. 49,8,1,pr.-4 (Mac.); D. 5,1,74,2 (Jul.); D. 49,8,3,1 (Paul.).

⁹³ V. Macerov odlomak *lib. 1. de appell.* u D. 49,1,4,2: *Alio condemnato is cuius interest appellare potest. qualis est, qui per procuratorem expertus victus est nec procurator suo nomine appellet.*, v. Macerov odlomak istog djela u D. 49,4,2,1.

⁹⁴ V. D. 49,4,1,12 (Ulp.); D. 49,4,2,pr. (Mac.); D. 49,5,1,pr. (Ulp.); D. 49,1,5,pr. (Marc.).

⁹⁵ V. Macerov odlomak *lib. 1. de appell.* u D. 49,1,4,3.

⁹⁶ V. Macerov odlomak *lib. 1. de appell.* u D. 49,1,2.

⁹⁷ V. Ulpijanov odlomak *lib. 1. de appell.* u D. 49,1,1,4.

⁹⁸ V. Ulpijanov odlomak *lib. 1. de appell.* u D. 49,1,3,3; v. također *Cod. Iust.* 7,62,6,1 (Diokl. i Maks., nepoznatog datuma) i sl.

⁹⁹ V. Ulpijanov odlomak *lib. 1. de appell.* u D. 49,4,1,5.

¹⁰⁰ V. Ulpijanov odlomak *lib. 1. de appell.* u D. 49,1,4,pr.

¹⁰¹ V. *Cod. Iust.* 7,62,6,6 (Diokl. i Maks., nepoznatog datuma); D. 5,1,29 (Paul.); D. 49,6,1,pr. (Marc.); u upotrebi ovih izraza i u današnjem građanskom procesnom pravu v. Triva, Dika, *Građansko*, str. 660-1.

¹⁰² V. Macerov odlomak *lib. 2. de appell.* u D. 49,5,6.

¹⁰³ U mnogim konstitucijama (npr. Gordijanovoj u *Cod. Iust.* 7,62,3) ustanovljeno je da bez obzira na to je li žalba dopuštena (Ulp. u D. 49,7,1,1) ili nije (Mac. u D. 49,5,6) sve mora ostati *in eodem statu*; v. također Mod. u D. 49,1,16.

¹⁰⁴ Paul. *Sent.* 5,33,1-8; v. W. Litewski, *Die römische Appellation in Zivilsachen*, IV, RIDA, 15, 1968, str. 297.

¹⁰⁵ Vezano uz ulogu državnog službenika u postupku ovrhe upućujemo na konstituciju koja, sadržana u *Cod. Iust.* 8,22,3, glasi: *Imp. Gordianus A. Antigono (a. 239) In causa iudicati pignora ex auctoritate praesidis capta potius distrahi quam iure domini possideri consuerunt.*

naslovu (presudi ili priznanju duga¹⁰⁷). Budući da je sada osuda glasila *in re ipsa*, u slučaju kada se ne bi radilo o obvezi davanja presuđenog novčanog iznosa, ovrha se provodila na specifičan način: dužnika se moglo prisiliti da izvrši davanje (npr. preda stvar naznačenu u presudi¹⁰⁸). Pravila glede osobne ovrhe nisu izmijenjena, ali se imovinska ovrha povodom presude na isplatu novčanog iznosa sada provodila samo nad pojedinim dobrima vjerovnika, koja bi se plijenila te prodavala na javnoj dražbi putem sudskog glasnika (tzv. *pignus in causa iudicati captum*).¹⁰⁹

2. 3.2. Justinijanov postupak per libellos

Građansko postupovno pravo sadržano u Justinijanovoj kodifikaciji postklasičnog (3. st. n. e. - 6. st. n. e.) je porijekla. Zbog neadekvatnosti postupka *ordo iudiciorum privatorum*, koje je imalo više privatnopravni nego javnopravni karakter Justinijan je preuzeo, uz vlastite nadopune, samo one tekstove klasičnih pravnika te carskih konstitucija koji su se odnosili na kognicijski postupak.

Trajno zadržavajući opće karakteristike iz prethodnog razdoblja primjene, kognicijski je postupak upravo za Justinijana dobio svoju konačnu fizionomiju, koja će, posredstvom općeg prava, postati podlogom suvremenom građanskom postupku.

Postupak *per libellos*¹¹⁰ započinje tako što tužitelj predaje nadležnom pravosuđnom magistratu ispravu s obrazloženim tužbenim zahtjevom i molbom (*postulatio simplex*) da ovaj odobri postupak i pozivanje tuženog određenog dana na sud, tzv. *libellus conventionis*. Pozivanje tuženog (*evocatio*), koje zbog obvezne registracije u javne knjige od Konstantina stječe karakter javnog akta,¹¹¹ sudac odobrava posebnim rješenjem te obavještava o tome tuženog putem podređenog službenika (*executor*). Uz poziv se tuženiku dostavljao i tužitelj *libellus*, koji bi sudac prethodno prilagodio potrebama kontradiktornog postupka, te eventualno nadopunio preciznijom oznakom spornog pitanja, odnosno tehničkim nazivom akcije.¹¹²

¹⁰⁶ V. Ulpijanov odlomak *lib. 3. de off. procon.* u D. 42,1,15,pr.

¹⁰⁷ V. Kalistratov odlomak *lib. 2. cognit.* u D. 42,1,31; *Cod. Iust.* 7,53,9 (Diokl. i Maksim., 290.g.).

¹⁰⁸ V. D. 25,3,5,12 (Ulp.); D. 18,5,9 (Scaev.); *Cod. Iust.* 3,37,2,pr.-1 (A. Sever, 227.g.).

¹⁰⁹ V. Ulpijanov odlomak *lib. 3. de off. procon.* u D. 42,1,15,4; usp. Romac, s. v. *pignus in causa iudicati captum*, *Rječnik*, str. 263. Glede redosljeda prisilne prodaje zaplijenjenih stvari (pokretnine, zemljišta, prava i tražbine) v. Egersdorfer, *Predavanja o rimskom građanskom*, str. 147-9.

¹¹⁰ *Libellus* (doslovno značenje: knjižica, mala knjiga) je u civilnom postupku označavao ispravu, podnesak te odgovarajući dodatak (*l. conventionis, l. contradictorius, l. appellatorius* itd.) koji je poprimao specifično značenje isprave kojom se poduzimala određena procesna radnja, v. Radović, *Građanski*, str. 663, bilj. 24. Naziv redovitog postupka Justinijanovog doba potječe od parničnih spisa koje su izmjenjivali tužitelj i tuženik - *libellus conventionis* i *libellus contradictionis*, v. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 598. V. također Romac, s. v. *libellus*, *Rječnik*, str. 200.

¹¹¹ V. *Cod. Theod.* 2,4,2: *Imp. Constantinus Aug. ad Maximum praefectum Urbi (a. 322) Denuntiarum vel apud provinciarum rectores vel apud eos, quibus actorum conficiendorum ius est, decernimus, ne privata testatio mortuorum aut in diversis terris absentium aut eorum, qui nusquam gentium sint, scripta nominibus falsam fidem rebus non gestis adfigat. Evocatio* (pozivanje tuženog uz sudjelovanje poglavarstvenih organa) vršila se na različite načine, a na takvo pozivanje utjecali su provincijalni običaji, što je vidljivo i iz gore navedene konstitucije cara Konstantina. U njoj se to pozivanje naziva *litis denuntiatio*. Sadržaj joj, međutim, nije posve jasan. Čini se da se *denuntiatio* nije više s magistratovim ovlaštenjem dostavljala po tužitelju (*privata testatio*), nego se i dostava izvršavala službeno ili po osobi koja je bila ovlaštena na javno ovjeravanje, v. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 598; Kaser, *Das römische*, str. 371.

¹¹² Rimsko postklasično pravo izgubilo je karakter "sistema akcija" koje je imalo rimsko klasično pravo te su u njemu kao "sistemu subjektivnih prava" klasični nazivi, i dalje upotrebljavani, postali isprazni i neadekvatni. Justinijan je te nazive preuzeo prvenstveno iz vjernosti tradiciji. Vjerujući u Justinijanovu kodifikaciju kao u *ratio scripta*, te nazive je preuzelo i opće pravo, u kojemu također nisu mogli imati nikakvu stvarnu funkciju osim, kao i u suvremenim pravnim sistemima, da olakšaju prepoznatljivost prava zaštita kojeg se u konkretnom slučaju traži, v. Radović, *Građanski*, str. 663, bilj. 28; usp. *supra*.

U slučaju neodazivanja tuženika (poziv se ponavljao još dvaput svakih 10 dana) dolazilo je do kontumacijskog postupka. Presuda bi bila donesena bez njegove prisutnosti, ali ne bezuvjetno (kao u formularnom postupku) na njegovu štetu (*eremodiciium, lis deserta*). Ako bi sudac na temelju elemenata kojima sam raspolaže ili na temelju samih tužiteljevih navoda stekao uvjerenje o neosnovanosti tužbenog zahtjeva, donosio bi oslobađajuću presudu. Osuđujuću presudu je, prema tome, donosio samo ako bi ga tužitelj uspio uvjeriti u osnovanost svojeg zahtjeva.¹¹³ Analogni postupak bio je predviđen i za slučaj tužiteljeve ogluhe, ali bez obzira na karakter koji bi kontumacijska presuda tada imala, tužitelj je bio "kažnjavan" obvezom na naknadu troškova tuženiku.

I tuženik se mogao, ali uz obrazloženje, suprotstaviti tužiteljevom zahtjevu, i to u posebnoj ispravi, tzv. *libellus contradictionis*, koju bi predao magistratu zbog dostavljanja tužitelju.¹¹⁴

Te dvije isprave (*libellus conventionis* i *libellus contradictionis*) služile su za pripremu kasnije usmene stranačke rasprave određujući, gotovo shematski, njezin redoslijed.

Nakon što bi stranke, odnosno njihovi advokati¹¹⁵, položile odgovarajuće kaucije,¹¹⁶ započinjalo bi suđenje pred sucem, bez prisutnosti javnosti. Tužitelj bi ukratko izložio svoj zahtjev i činjenice na kojima ga temelji (*narratio*), a tuženik svoje protivljenje i svoje razloge (*contradictio*). Taj bi trenutak označavao stvarni početak postupka, pa se kao i do tada označavao izrazom litiskontestacija.¹¹⁷ Nakon litiskontestacije svaka bi stranka, kao i njen advokat (ovaj nakon što bi ponovio tvrdnje svoje stranke, obrazloživši ih opširno), položila zakletvu kao garanciju da se neće parničiti iz objesti (*iusiurandum de calumnia*).¹¹⁸

Tuženik se mogao braniti ili jednostavnim poricanjem istinitosti tužiteljevih navoda ili navođenjem okolnosti koje njegov zahtjev čine neosnovanim, a to je mogao činiti sve do trenutka izricanja presude.¹¹⁹

Dokazni se postupak provodio na temelju posebne sučeve odluke. Dokaze o činjenicama predlažu stranke, ali sudac u odlučivanju o tome koje će od njih izvesti nije bio isključivo vezan za prijedloge stranaka, već je mogao provesti i dokaze koje je po vlastitom nahođenju smatrao potrebnim za rješene konkretnog slučaja. Osim toga, sudac se sada pri ocjeni dokazne vrijednosti izvedenih dokaza morao pridržavati zakonskih pravila koja pojedinim

¹¹³ Potrebu da se stvar istraži, usprkos neopravdanoj odsutnosti tuženika, isticali su već i raniji carevi (v. konst. A. Karakale u *Cod. Iust.* 7,43,1 /nepoznatog datuma/; konst. istog cara u *Cod. Iust.* 7,65,1 /214.g./). Odlučno to ponovno traži i Justinijan osobno (*Cod. Iust.* 3,1,13,4; 530.g.), v. Radovčić, *op.cit.*, str. 663, bilj. 29.

¹¹⁴ Tuženik je, po dostavi tužbe s pozivom, koju je vršio magistratov subalterni organ (*executor*), morao njemu platiti sportule, potvrditi primitak tužbe i dati svoje pismeno stanovište na tužbu (*libellus contradictionis*), v. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 598.

¹¹⁵ U postklasičnom pravu advokatura poprima fizionomiju koja odgovara suvremenim predodžbama o toj instituciji. Justinijan i carevi prije njega odaju poštovanje prema tom pozivu, što potvrđuje i sadržaj regulacije u *Digestima* i Kodeksu. O bogatoj povijesti advokature v. A. Romac, *Advokati i advokatura u rimskom postklasičnom pravu*, *Odvjetnik*, 1971/11-12, str. 427 i sl.; isti, *Marcijal o rimskim advokatima*, *Odvjetnik*, 1973/1-2, str. 25 i sl.; isti, *Rimski advokati u Juvenalovim Satirama*, *Odvjetnik*, 1974/7-8, str. 267 i sl.

¹¹⁶ *Cautio iudicio sisti* polagala je svaka stranka, *cautio ratam rem dominum habiturum* advokati (ako stranke ne bi pristupile), *satisfatio iudicatum solvi* tuženik, v. Radovčić, *Građanski*, str. 664, bilj. 31.

¹¹⁷ V. konstituciju S. Severa i A. Karakale u *Cod. Iust.* 3,9,1 (202.g.):... *lis enim tunc videtur contestata, cum iudex per narrationem negotii causam audire coeperit*. V. Justinijanovu konstituciju u *Cod. Iust.* 3,1,14,4 (530.g.):... *cum lis fuerit contestata, post narrationem propositam et contradictionem obiectam*... Litiskontestacija je izgubila klasično značenje stranačkog procesnog ugovora, pa je nestao njen konsumptivni i novacijski učinak. Učinak prekida zastare tužbe, koji se nadoveziva na klasičnu litiskontestaciju, prenesen je na moment uručjenja tužbe tuženiku, dok su njeni ostali učinci prešli na presudu, v. Radovčić, *op.cit.*, str. 664, bilj. 32 i 33; usp. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 581-3, 598-9.

¹¹⁸ Tužitelj se zaklinjao da će ustrajati do kraja parnice na svom zahtjevu, uvjeren da je njegov zahtjev osnovan; slično se zaklinjao i tuženik u pogledu ustrajanja na svojoj obrani, također s uvjerenjem da time zaštićuje svoje osnovano pravo. V. Justinijanovu konstituciju iz 529.g. u *Cod. Iust.* 2,59: *de iureiurando propter calumniam dando*; v. također *Iust. Nov.* 43,3. Prema Justinijanovoj konstituciji iz 530.g. zakletvu je polagao i sudac -... *sese cum veritate et legum observatione iudicium esse dispositurum*. (v. *Cod. Iust.* 3,1,1,14), usp. Radovčić, *Građanski*, str. 664, bilj. 34.

¹¹⁹ V. Radovčić, *op. cit.*, str. 665, i bilj. 35.

dokaznim sredstvima daju različitu dokaznu snagu. Najveću dokaznu snagu ta su pravila davala javnim ispravama, zatim notarskim ispravama te čisto privatnim ispravama koje su također dalje rangirane. Riječ je bila o racionalnim dokaznim sredstvima, kojima se zbog velikog nepovjerenja prema iskazima svjedoka davala prednost.¹²⁰ Jedini priznati iracionalni dokaz bila je zakletva (*iusiurandum*) o postupovnim činjenicama, koja u odnosu na druge izvedene dokaze ima apsolutnu vrijednost.¹²¹ Tijekom dokaznog postupka stranke su mogle jedna drugoj, a i sudac svakoj od njih, uputiti tzv. *interrogationes*.¹²² Osim izravnim, sudac se mogao služiti i neizravnim dokaznim sredstvima, odnosno činjeničnim i pravnim predmnijevama (*praesumptiones facti seu hominis i praesumptiones iuris*, iznimno i *iuris et de iure*).¹²³

Nakon provedenog dokaznog postupka, slijedile bi završne riječi stranaka i njihovih advokata, a potom bi sudac donosio presudu (*sententia*). On je bio obavezan donijeti odluku na temelju važećih pravnih normi, koje je u pravilu morao poznavati.¹²⁴ Sudac je presudu morao izreći u prisutnosti stranaka najkasnije u roku tri godine od pokretanja postupka te je, pod prijetnjom ništavnosti, izraditi u pismenom obliku s obrazloženjem. Predmet osuđujuće presude morao je biti u granicama tužbenog zahtjeva, ali se tužbeni zahtjev nije mogao odbiti zbog *plus petitio*.¹²⁵ Presuda i dalje nije morala glasiti isključivo na novac. Novost je predstavljala i obveza tuženika na naknadu svih parničnih troškova tužitelju koji bi uspio sa svojim zahtjevom.

Protiv presude se, u pravilu, mogla izjaviti žalba¹²⁶ u usmenom (odmah nakon izricanja) ili pismenom obliku (u roku od najviše deset dana). Pred višim sućem¹²⁷ ponovno se provodio

¹²⁰ O tome svjedoči *Cod. Iust.* 4,20: *de testibus*, titulus Kodeksa, koji - sastavljen od fragmenata iz preko dvadeset carskih konstitucija različitog datuma (od 3. st. do Justinijana) - sankcionira tzv. sistem formalnih (legalnih) dokaza. Konstitucija u prvom fragmentu, nepoznatog porijekla, ustanovljuje kao opće pravilo nevaljanost dokaza svjedočenjem koje je suprotno rezultatima pismenih dokaza. Jedna druga, vjerojatno ne mnogo starija konstitucija (Konstantinova, iz 317. g.), utvrđuje u klasičnom duhu još uvijek jednaku dokaznu vrijednost tih dvaju dokaznih sredstava (*Cod. Iust.* 4,21,15: *In exercendis litibus eandem vim obtinent tam fides instrumentorum quam depositiones testium*). Zakonska pravila nisu davala nikakvu vrijednost iskazu jednog svjedoka, već samo podudarnim iskazima dvaju svjedoka, danim pod zakletvom. U tom smislu svjedoči Konstantinova konstitucija koja, sadržana u *Cod. Iust.* 4,20,9, glasi: *Imp. Constantinus A. ad Iulianum praesidem (a. 334) Iurisiurandi religione testes, priusquam perhibeant testimonium, iam dudum artari praecepimus et u honestioribus potius fides testibus habeatur, simili more sanximus, et ut unius testimonium nemo iudicum in quacumque causa facile patiatu admitti, et nunc manifeste sancimus, ut unius omnino testis responsio non audiatur, etiamsi praeclarae curiae honore praefulgeat.* O tome detaljnije v. V. Radovčić, *Unus testis nullus testis* - problem daticije kao formalnog dokaznog pravila, u: Hrestomatija rimskog prava, sv. I, Zagreb, 1998, str. 307-21.

¹²¹ Polaganje zakletve nalagao je strankama sudac ili su one to jedna drugoj nalagale, uz odobrenje suca (v. *Cod. Iust.* 3,1,14/530.g.; *Cod. Iust.* 4,1,12.pr./529.g.). Zakletva nije, razumljivo, zamjenjivala presudu, već je određivala njen sadržaj, v. Egersdorfer, *Predavanja o rimskom građanskom*, str. 136; Radovčić, *Građanski*, str. 665, bilj. 39.

¹²² V. Konstantinovu konstituciju u *Cod. Iust.* 3,1,9 (318.g.): *Iudices oportet imprimis rei qualitate plena inquisitione discutere et tunc utramque partem saepius interrogare, num quid novi addere desideret: cum hoc ipsum ad alterutram partem prosiciat, sive definienda causa per iudicem, sive ad majorem potestatem referenda sit.*

¹²³ Prema vladajućem mišljenju, u romanističkoj znanosti izgradnji pravnih presumpcija tek u postklasičnom periodu pridonijela su upravo stroga pravila o teretu dokaza. Klasičnom pravu takve presumpcije vjerojatno nisu bile poznate, pa su brojni tekstovi Justinijanove kodifikacije, koji ih spominju u tom značenju, bili interpolirani. Dobivši mjesto u procesnom pravu tek u postklasičnom periodu, priznate su u određenom, relativno ograničenom, broju slučajeva i u Justinijanovu pravu (*Cod. Iust.* 45,1,135.pr.; 2,14,7,12 u pogledu volje kod pravnih poslova; D. 34,5,9,4; *eoed.* 22 u pogledu redosljedna smrti (tzv. *commorientes* itd.). Treba naglasiti da je pojmovno i terminološko razlikovanje između činjeničnih i pravnih presumpcija proizvod znanosti općeg, odnosno pandektnog prava; usp. Kaser, *Das römische*, str. 487, bilj. 29; Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 599-600.

¹²⁴ V. Radovčić, *Građanski*, str. 666.

¹²⁵ Još za Dioklecijana inzistira se na gubitku parnice kao učinku pluspeticije (*Consultatio veteris cuiusdam iuris consulti*, 2,14,2). Poslije njega taj učinak potiskuju sankcije penalne prirode. Tako termin u novom postupku gubi svoj sadržaj, ali se ipak zadržava u upotrebi, neadekvatan i isprazan, kao što je slučaj i s brojnim drugim klasičnim terminima, ne samo procesnog prava, v. Radovčić, *op.cit.*, str. 666, bilj. 43.

¹²⁶ V. D. 49,1: *De appellationibus et relationibus*; *Cod. Theod.*: *De appellationibus et poenis earum et consultationibus*; *Cod. Iust.* 7,62: *De appellationibus et consultationibus*; D. 49,2-13; *Cod. Iust.* 7,63-70.

¹²⁷ Sudac koji bi zaprimio žalbu morao ju je, zajedno sa čitavim parničnim spisom te vlastitim izvještajem (*libellus demissorius*) s podacima o elementima spora koji bi mogli biti mjerodavni pri drugostupanjskom odlučivanju, uputiti višem sudu, v. Radovčić, *op.cit.*, str. 666.

postupak i izvođenje dokaza, a žalbeni je sud donosio odluku potpuno neovisno¹²⁸ od pobijane presude.¹²⁹ Presuda žalbenog suda bila je, u pravilu, pravomoćna (*res iudicata*), pa bi nakon proteka paricijskog roka (*tempus iudicati*) - Justinijan je predvidio rok od četiri mjeseca - pobjednička strana mogla zatražiti ovrhu.¹³⁰ Međutim, viši je sud (*car*) mogao donijeti odluku o nekom sporu koji se vodio pred nižim sudom i neovisno o žalbenom postupku. Niži se sudac u slučaju dvojbe kako stvar presuditi mogao molbom obratiti višem sudu tražeći od njega *consultatio*. Pritom bi mu dostavljao svoj iscrpni izvještaj o stanju spora (*relatio*) te eventualne stranačke primjedbe i prigovore na isti (*libelli refutatorii*).¹³¹ Ako je *car* sam odlučivao o sporu (*per rescriptum*), njegova je odluka imala definitivnu i apsolutnu snagu.

Kada bismo usporedili koja postupovna načela dolaze do izražaja u kognicijskom postupku u odnosu na *ordo iudiciorum privatorum* mogli bismo zaključiti da je, usprkos ukidanju dvostadijske strukture postupka te preobrazbe privatnog suca-arbitra u profesionalnog suca - carskog službenika, većina njih i dalje ostala u primjeni. Načelo dispozicije (inicijativa za pokretanje parnice je i dalje u rukama stranaka) je zadržano, s time da se sad pozivanje vrši putem državnih organa. Načelo usmenosti polako ustupa mjesto načelu pismenosti, na čijoj se primjeni u početku opravdano (želja za suzbijanjem samovolje sudaca, nepovjerenje prema iskazima svjedoka), a kasnije potpuno iracionalno inzistira.¹³² Načelo koncentracije postupka i dalje je ostvarivano metodom strogog zakonskog reda (strogost ipak postupno slabi, npr. ranije spomenuta mogućnost isticanja prigovora tuženog sve do trenutka izricanja presude). Saslušanje stranaka i raspravno načelo (prikupljanje činjeničnog i dokaznog materijala također je u rukama stranaka) zadržano je, iako postupno i sve intenzivnije jača istražno načelo. Zadržano je i načelo neposrednosti, koje se sada ostvaruje i u žalbenom postupku. Međutim, značajna promjena odnosi se na postupno slabljenje sudačke slobodne ocjene dokaza, točnije rečeno na uvođenje sistema legalne ocjene dokaza. Ustanovljuju se, naime, stroga pravila o izboru, ispitivanju i dokaznoj snazi pojedinih dokaznih sredstava, koja će se kasnije, poput načela pismenosti, provoditi do apsurdnosti. Međutim, s tim je povezano i načelo savjesnog korištenja procesnih ovlaštenja: strankama se stalno prijete mogućom kontumacijom.

2. 4. Posebne vrste postupaka

Uz kognicijski postupak, kao redoviti građanski postupak, postojali su u postklasičnom pravu i razni drugi oblici pravne zaštite, od kojih su neki imali karakter posebnih postupaka.

Tako se u reskriptivnom postupku svaka stranka mogla molbom u pismenom obliku (*preces, epistolae*)¹³³ izravno obratiti carskom sudu zbog donošenja odluke. *Car* bi ovdje

¹²⁸ U prilog tome govori Ulpijanov odlomak *lib. primo de appell.* koji, sadržan u D. 49,1,1,pr., glasi: *Appellandi usus quam sit frequens quamque necessarius, nemo est qui nesciat, quippe cum iniquitatem iudicantium vel imperitiam recorrigat: licet nonnumquam bene latas sententias in peius reformet, neque enim utique melius pronuntiat qui novissimus sententiam laturus est.*

¹²⁹ Glede provođenja novih dokaza te sadržaja presude donesene povodom žalbe, v. *supra*.

¹³⁰ V. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 601; Radovčić, *op.cit.*, str. 667, bilj. 45. Za razliku od klasičnog prava, smatrala je sada država ovrhu svojim pravosudnim zadatkom, te ju je na zahtjev zainteresirane stranke provodila pomoću svojih službenih organa.

¹³¹ V. Radovčić, *op.cit.*, str. 667.

¹³² *Quod non est in actis non est in mundo* - izreka je koja govori u prilog toj tezi, v. Romac, *Latinske*, str. 278; o poimanju te izreke u današnjem građanskom procesnom pravu v. Triva, Dika, *Građansko*, str. 189.

¹³³ Vezano uz sadržaj i način prilaganja molbe, upućujemo na konstituciju koja se nalazi u *Cod. Iust.* 1,19,8 i glasi: *Imp. Theodosius et Valentinianus AA. Florentio pp. (a. 429) Instrumentorum exempla non prosit precibus adiunxisse, sed necesse sit eorum in supplicatione vim exprimi, ut responsuro principi vera precatio rem aperiat cognoscendam, solis, cum necessitas exegerit, verbis precibus inserendis, quorum de sensu inter partes ita dubitari contigerit, ut etiam merito nostrum expectetur iudicium.*

pismenim reskriptom¹³⁴ riješio pravno pitanje, dajući uputu redovitom ili delegiranom sucu kako da riješi spor nakon što utvrdi istinitost činjeničnog stanja koje je stranka u molbi izložila caru.¹³⁵ Postupak se uobičajio tijekom 3. st. kod rješavanja sporova i sukoba između carskog rimskog i lokalnih provincijskih prava.¹³⁶

Postojale su, nadalje, različite vrste sumarnih postupaka (*summaria cognitio*)¹³⁷, gdje se skraćivanjem rokova, pojednostavljenjem dokazivanja ili isključenjem pravnih lijekova nastojalo parnice skratiti i pojednostaviti.¹³⁸ Sumarni postupak provodio se npr. u predmetima o uzdržavanju.¹³⁹

Od 4. st. n. e. javljaju se i biskupski sudovi (*episcopalis audientia*) kao rezultat težnje kršćanskih koncila da se sporovi među svećenicima rješavaju pred izabranim biskupom, čija je osuda u početku imala značaj osude privatnog obranika (*arbiter ex compromissio*).¹⁴⁰ Proglašenje kršćanstva državnom vjerom sredinom 4. stoljeća imalo je za posljedicu i ustanovljenje biskupske sudbenosti za privatnopravne sporove među laicima koji se sporazume o takvom sudovanju.¹⁴¹ Konstitucijom careva Arkadija, Honorija i Teodozija II. (408. g.) nadležnost biskupskog suda bila je dozvoljena svima koji bi se prethodno sporazumjeli da im biskup sudi kao *arbiter ex compromissio*. Pritom je izričito određeno da njegova presuda ima valjanost presude redovitog sudbenog organa prefekta pretorija, točnije rečeno snagu ovršive i besprizivne presude.¹⁴²

3. Cognitio extra ordinem u kaznenopravnoj sferi

3. 1. Razdoblje principata (27. g. pr. n. e. - 284. g.)

3. 1. 1. Postupna afirmacija novog sudsko-postupovno-kaznenog sustava

Početak principata (27. pr. n. e.-284. g. n. e.) obilježava dolazak na vlast Augusta koji, prisvojivši sve izvanredne ovlasti koje su mu omogućavale uporabu pravnih instrumenata

¹³⁴ Smatra se da car ne bi samostalno vodio sudski postupak i rješavao spor svojom odlukom (*decretum*), već bi rješavao samo pravno pitanje, usp. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 602.

¹³⁵ Budući da carski reskript pretpostavlja da su moliteljevi navodi upućeni caru istiniti, tuženik bi se u predstojećoj parnici mogao poslužiti preskripcijom *mendacii*: naime, mogao bi prigovoriti da je tužitelj naveo neispravne okolnosti (*praescriptio obreptionis*) ili da je istinite zatajio (*praescriptio subreptionis*), v. Egersdorfer, *Predavanje o rimskom građanskom*, str. 127; usp. Horvat, *Rimsko*, str. 361.

¹³⁶ U vezi s problemom hijerarhije, odnosno valjanosti pojedinih carskih konstitucija, koji se pojavio povodom izdavanja reskripata, treba uputiti na Konstantinovu konstituciju koja, sadržana u *Cod. Theod.* 1,2,3, glasi: *Imp. Constantinus A. Septimio Basso praefecto urbi (a. 317/8) Ubi rigorem iuris placare aut lenire specialiter exoratur, id observatur, ut rescripta ante edi(c)tum propositum impetrata suam habeant firmitatem, nec rescripto posteriore derogetur priori. Quae vero postea sunt elicita, nullum robur habeant, nisi consentanea sint legibus publicis; maxime cum inter aequitatem iusque interpositam interpretationem, nobis solis et oporteat et liceat inspicere*. O razlici između *decretum* i *rescriptum* v. detaljnije Buti, *La cognitio extra ordinem*, str. 36, usp. Egersdorfer, *op.cit.*, str. 127-8; Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 602; Blagojević, *Gradanski*, str. 58-9.

¹³⁷ *Summatim cognoscere* je izraz kojim se označava skraćeni postupak primjenjivan u sudenju *extra ordinem*, kada su to zahtijevali razlozi hitnosti (npr. uzdržavanje, osiguranje dokaza) ili potreba da se neko pitanje riješi *ad hoc* (npr. pitanje očinstva). Rješenje doneseno u sumarnom postupku imalo je, u pravilu, samo karakter privremene odluke, v. Romac, s.v. *summatim cognoscere*, *Rječnik*, str. 344.

¹³⁸ V. Horvat, *Rimsko*, str. 361.

¹³⁹ Na to upućuje Ulpijanov odlomak *lib. sec. de off. cons.* koji, sadržan u D. 25,3,5,8, glasi: *Si vel parens neget filium idcircoque alere se non debere contendat, vel filius neget parentem, summatim iudices oportet super ea re cognoscere*.

¹⁴⁰ V. Eisner-Horvat, *Rimsko*, str. 602; usp. Blagojević, *Gradanski*, str. 51. Glede učinaka *compromissum* i *receptum arbitrii*, v. Romac, *Rimsko*, str. 330.

¹⁴¹ U vezi s proširenom nadležnosti biskupskog suda upućujemo na konstituciju koja, sadržana u *Cod. Iust.* 1,4,7, glasi: *Imp. Arcadius et Honorius AA. Eutychiano pp. (a. 398) Si qui ex consensu apud sacrae legis antistitem litigare voluerint, non vetabuntur, sed experientur illius (in civili dumtaxat negotio) arbitri more residentis sponte iudicium, quod his obesse non poterit nec debebit*.

¹⁴² V. *Cod. Iust.* 1,4,8.

kaznene represije bez ikakvih zakonskih ili procesnih ograničenja, provodi reforme na području kaznenog prava i pravosuđa. Pod krinkom formalne restauracije republikanskog poretka, a stvarno zbog potrebe zaštite javnog poretka te povećanja učinkovitosti i ispravnosti rada javnih organa, najprije reformira starije zakone (glede kaznenih djela *ambitus*, *vis*, *maiestatis* i *peculatus*) te reorganizira pripadajuće im *quaestione*, zatim utemeljuje dva nova stalna porotna suda (jedan nadležan za *crimen adulterii*, drugi za *crimen annonae*), a potom donosi i *lex Iulia iudiciorum publicorum* (17. g. pr. n. e.) kojom ne samo da unificira najvažnije točke važećeg kaznenog postupka¹⁴³, već definitivno i organski sistematizira stalne porotne sudove¹⁴⁴. Međutim, istodobno s tim reformama redovitog sustava *quaestiones perpetuae*, August postavlja temelje novog sustava kaznene represije, koji se formira postupno tijekom 1. st. n. e., a danas se uobičajeno označava kao *cognitio extra ordinem*. Naziv se izvodi upravo iz činjenice što se razvijao izvan postupovnog i materijalnog sustava *ordo iudiciorum publicorum* te neovisno o formalnopravnim zaprekama i ograničenjima redovite sudske nadležnosti¹⁴⁵. Temelji koje je u tom smislu postavio August odnosili su se na uvođenje novih kaznenih sudova: princepsovu osobnu kaznenu sudbenost te kaznenu sudbenost Senata pod predsjedavanjem konzula.

Što se tiče pravne utemeljenosti sudbene nadležnosti princepsa, suvremena istraživanja pokazuju da su se temelji, kao i ustavno-političko opravdanje, nalazili u njegovom političko-vojnom autoritetu odnosno u njegovoj *auctoritas*, vlasti koju je August uspio osvojiti, održati te prenijeti na kasnije careve¹⁴⁶. Princeps je tako počeo preuzimati te direktno i samostalno provoditi kaznenu sudbenost prvog stupnja kao ovlast koja će, zajedno sa carevom prizivnom sudbenošću i njegovim pravom delegiranja vlastite kaznene sudbenosti podređenim službenicima ili *ad hoc* imenovanim sucima, tijekom principata činiti tri stupa careve kaznene sudbenosti¹⁴⁷. Pravnopolitička utemeljenost kaznene sudbenosti Senata očitovala se u mogućnosti da princeps, ustupajući mu dio svojih sudbenih ovlaštenja, otkloni svekoliku krutost *ordo iudiciorum publicorum* te da, bez preuzimanja neposredne odgovornosti glede odlučivanja, očuva privid republikanskog poretka i, što je najvažnije, učvrsti svoju vlast, prvenstveno putem represije protivničkih političkih grupacija¹⁴⁸. Konačno, potrebno je istaknuti da je, na temelju brojnih privilegija koje čine princepsovu *tribunicia potestas* (obuhvaćene širim pojmom *auctoritas principis*), a ne na temelju nekog zakonskog akta, odlukama Senata sada pridana obvezujuća vrijednost sudskog pravorijeka.¹⁴⁹

¹⁴³ Već su ovdje jasno vidljivi korijeni "legislativnoj regulaciji", razlikovnom elementu europske kontinentalne pravne tradicije, u teoriji o postanku izvora kaznenog procesnog prava, v. Krapac, *Kazneno*, str. 31-3.

¹⁴⁴ Tim zakonom uvedene su važne inovacije kako glede sastava (npr. *album iudicum* otada se sastoji od četiri dekurije, najniža sudačka dob je 25 godina i sl.) i djelovanja stalnih porotnih sudova (produljeno godišnje vrijeme sudovanja), tako i glede pravila povezanih s optužbom (dopušteno podizanje samo jedne optužbe, preciziran sadržaj optužbe i sl.) i obranom pred tim sudovima (smanjen broj branitelja, besplatnost obrane i sl.), v. H. D. Ziegler, *Untersuchungen zur Strafrechtsgesetzgebung des Augustus*, München, 1964, str. 6-19, 41-51; usp. I. Jaramaz-Reskušić, *Lex Iulia de adulteriis coercendis: pojam, optužba i represija preljuba*, Zbornik PFZ, 55, 3-4/2005, str. 663-716.

¹⁴⁵ O isključivo postupovno-pravnoj upotrebi termina *extra ordinem*, v. D. 48,16,15,1 (Mac.); 48,19,1,3 (Ulp.); 48,19,13 (Ulp.); usp. također D. 48,1,8 (Paul.); o značenju termina *cognitio extra ordinem* kao i o prethodnicama *nove procedure*, usp. Brasiello, *La repressione*, str. 189; G. Pugliese, *Linee generali dell'evoluzione del diritto penale pubblico durante il principato*, ANRW, II, 4/1982, str. 739 i bilj. 33; C. Venturini, *Quaestio extra ordinem*, SDHI, 53/1987, str. 74-110.

¹⁴⁶ V. Pugliese, *Linee*, str. 741-4; Santalucia, *Studi*, str. 212 i bilj. 190.

¹⁴⁷ O tome detaljnije, v. Jones, *The Criminal*, str. 95-107; Bauman, *Crime*, str. 65, 70-6, 100-1; Jaramaz-Reskušić, *Kaznenopravni*, str. 208-19.

¹⁴⁸ Potvrdu ovoj tezi predstavlja i princepsovo ovlaštenje sazivanja, predsjedavanja i diskutiranja pred Senatom (*tribunicia potestas*) te njegovo pravo da u svojstvu *princeps senatus* prvi izriče svoje mišljenje i time stvarno uvjetuje odluku senatora, iz čega jasno proizlazi mogućnost njegove odlučujuće intervencije (*intercessio*) u svakoj fazi senatske *cognitio*. Glede teze o četiri pravca princepsove kaznenopravne aktivnosti, v. Puhan, *Rimski*, str. 86.

¹⁴⁹ V. F. de Marini Avonzo, *Il Senato Romano nella repressione penale*, Torino, 1977, str. 112-27; Jaramaz-Reskušić, *Kaznenopravni*, str. 189-191, 194-207.

Tako utemeljen sustav *cognitio extra ordinem* afirmirao se i konsolidirao vrlo brzo, ponajprije zbog svekolike neprimjerenosti postojećeg sustava *quaestiones perpetuae* novonastalom državno-političkom poretku. Princeps nije mogao odlučujuće intervenirati u sastav i smjernice rada sudskih porotnih vijeća ni nadzirati njihovo formiranje. Nadalje, restriktivno tumačenje republikanskih kaznenih zakona izazvalo je brojne procesno-pravne zapreke rješenje kojih se prepuštalo sustavu *extra ordinem*. I konačno, među razloge nezaustavljivog zamiranja stalnih porotnih sudova može se ubrojiti i činjenica da je u novoj društvenoj i ideološkoj klimi rimski građanin, bilo kao optužitelj bilo kao optuženik, iskazivao više povjerenja princepsu kao liku nadčovjeka, kojega je vješta propaganda prikazivala kao oca domovine (*pater patriae*)¹⁵⁰ i obnovitelja republike, nego porotnim sudovima koji su sve više pokazivali znakove sporosti, neelastičnosti, neefikasnosti i korumpiranosti¹⁵¹.

Iako *quaestiones perpetuae* djeluje i tijekom 2. st. n. e. što svjedoči o svojevrsnom dualizmu kazneno-represivnih institucija, nakon Marka Aurelije (161.-180. g.) dolazi do naglog skretanja prema jedinstvu ostvarenom putem potpune prevlasti autoritativnih institucija na čelu s princepsom nad republikanskim institucijama redovitog *ordo iudiciorum publicorum*¹⁵².

3.1.2. Organi kaznene sudbenosti

Sudbenu organizaciju kazneno-postupovnog sustava *cognitio extra ordinem* činili su senatski sud (institucionaliziran za vrijeme Tiberijeve vladavine, 14. - 37. g. n. e.), carski sud (institucionaliziran za vrijeme Klaudija, 41. - 54. g. n. e.) te drugi novi sudbeni organi (*praefectus Urbi*, *praefectus praetorio*, *praefectus annonae* i *praefectus vigilum* - za Rim i Italiju, a *legati Augusti pro praetore* i *procuratores* - za provincije) koji su se tijekom principata formirali sukcesivno iz različitih vlastitih policijskih, vojnih ili upravnih izvornih funkcija.

Što se tiče kaznene sudbenosti Senata, radilo se o delegaciji princepsovih ovlaštenja provedenoj u svrhu kompenzacije bitno smanjenih upravnih funkcija Senata, ali i uvođenja fleksibilnijeg kazneno-sudskog postupka. Kaznena sudbenost Senata dobiva svoj zamah za vladavine cara Tiberija, a provodit će se u neizmijenjenom opsegu sve do potkraj 2. st. n. e. kada u potpunosti ustupa mjesto carskoj kaznenoj sudbenosti¹⁵³. Senat je u svoju nadležnost privukao širok dijapazon raznovrsnih kaznenih djela (preljub, svodništvo, klevetu, krivotvorenje, ubojstvo, nasilje i grabež), s posebnim naglaskom na ona političke prirode koju bi počinili pripadnici *ordo senatorius*¹⁵⁴. S obzirom na temu ovog rada, posebnu pozornost zahtijevaju specifična pravila kaznenog sudskog postupka pred Senatom (*cognitio senatus*) koja su se uvelike razlikovala od *cognitio extra ordinem*. Radilo se, naime, o svojevrsnom spoju starih pravila senatske debate i pravila akuzatornog postupka karakterističnih za

¹⁵⁰ O tome v. Jaramaz-Reskušić, *op.cit.*, str. 416; Bauman, *Crime*, str. 80.

¹⁵¹ Kritiku tog kazneno-sudskog sustava uputio je i znameniti rimski stoik L. A. Seneka Mlađi, v. L. A. Seneka, *O gnevu*, Beograd, 1959, str. 36-7; usp. V. Giuffrè, *La "repressione criminale" nell'esperienza romana*, Napoli, 1993, str. 100-1; Robinson, *The Criminal*, str. 5, 65, 99-101.

¹⁵² Usp. U. Brasiello, *Sulla desuetudine dei iudicia publica*, Studi Betti, Milano, 1962, str. 551-70; W. Kunkel, s.v. *Quaestio*, RE, bd. XLVII, Halbbd., Stuttgart, 1963, str. 776; A. H. M. Jones, *The Criminal Courts of the Roman Republic and Principate*, Oxford, 1972, str. 96-7. U romanističkoj znanosti postoji prijedor oko pitanja je li *quaestio de adulteriis* djelovala sve do razdoblja A. Severa: dok Kunkel (*op. cit.*) i R. A. Bauman (*Some Remarks on the Structure and Survival of the Quaestio de Adulteriis*, *Antichthon*, 2/1968, str. 68 i dalje) tvrde da je ona preživjela sve do tog razdoblja, a Pugliese (*Linee*, str. 745) dopušta tu mogućnost, P. Garnsey (*Adultery Trials and the Survival of the Quaestiones in the Severan Age*, *JRS*, 57/1967, str. 56-60) to odlučno negira.

¹⁵³ Ulpijanov odlomak iz *lib. sing. de off. praef. urbi* (D. 1, 12, 1, pr.) najbolje svjedoči o tome da su u razdoblju Aleksandra Severa (222.-235. g.) carski sud, kao i sudovi službenika koji djeluju na temelju delegacije njegovih ovlasti, poglavito *praefectus Urbi* i *praefectus praetorio*, definitivno zamijenili senatski sud. V. također *Hist. Augusta*, A. Sever, XXI, 5.

¹⁵⁴ Glede primjera iz kojih se vidi kako se car koristio Senatom za obračun s političkim neprijateljima, v. Bauman, *Crime*, str. 88-9; o senatskom sudu kao specijaliziranom v. Puhan, *Rimski*, str. 85-6.

sustav *quaestiones perpetuae*. Senatski bi postupak započinjao podnošenjem zahtjeva za pokretanjem kaznenog postupka (*postulatio*) te prijavljivanjem imena optuženoga (*nominis delatio*), radnjama koje je optužitelj poduzimao pred konzulima od kojih bi jedan sazivao plenarnu sjednicu Senata radi prihvaćanja optužbe odnosno imena optuženika (*receptio inter reos*) te određivanja načina daljnjeg postupanja na glavnoj raspravi. Nakon glavne rasprave, koju čine govori stranaka odnosno njihovih zastupnika te izvođenje dokaza, predsjedavajući bi pozivao senatore da iznesu svoja mišljenja (*rogatio sententiarum*), posebice o krivnji i kazni. Konačna odluka (*decretum*), donesena nakon javnog glasovanja senatora o prijedlogu koji bi predsjedavajući oblikovao, imala je oblik senatskog mišljenja (*senatus consultum*), a pravnu snagu izvršive i neopozive sudske presude, koja je mogla biti stavljena izvan snage samo pomilovanjem princepsa ili samog Senata¹⁵⁵.

Carski je sud dobio na značenju tijekom vladavine postaugustovskih vladara Julijevsko-klaudijeve dinastije, kada se afirmirao kao najviši sud cjelokupnog Rimskog Carstva. Tako su princepsom prvostupanjskom kaznenom sudbenošću bila obuhvaćena raznovrsna kriminozna činjenična stanja prvenstveno uperena protiv princepsove osobe i pravnog poretka uopće¹⁵⁶. Drugi oblik manifestacije princepsove *auctoritas* na području kaznene represije je provođenje prizivne kaznene sudbenosti u vezi s odlukama koje bi donijeli (bilo u Italiji bilo u provincijama) pojedini službenici obavljajući poslove utemeljene na carevoj delegaciji sudbenih ovlasti¹⁵⁷. Na ovom je mjestu važno istaknuti da je *appellatio ad Caesarem* bila nova ustanova rimskog kaznenog prava, koja se mogla pojaviti samo u hijerarhijski uređenoj državi monarhijskog tipa¹⁵⁸.

Najzastupljeniji oblik provođenja careve kaznene sudbenosti bio je, međutim, njezino delegiranje podređenim državnim službenicima ili *ad hoc* imenovanim sucima, i to na način da je car s jedne strane prenosio (na općenit način i u neograničenom trajanju) na podređene mu službenike pravo istraživanja (*cognitio*) kaznenih djela počinjenih na točno određenom području Carstva, a s druge strane prepuštao pravo odlučivanja u konkretnim slučajevima posebno imenovanim povjerenicima (tzv. *iudices dati*)¹⁵⁹. Tako je kaznena sudbenost *praefectus Urbi* u početku bila ograničena na održavanje javnog reda i sigurnosti u gradu Rimu (npr. nadgledanje javnih okupljanja, održavanje reda u cirkusima, kazalištima i na brojnim trgovima), a najkasnije početkom 3. st. proširena na sva kaznena djela općeg karaktera počinjena kako u gradu tako i u krugu od 100 milja¹⁶⁰. Na preostalom teritoriju

¹⁵⁵ V. Tac. *Ann.* 1,74-5; 2,50; 3,10; 3,19; 3,23; 3,49-51; 3,68; 4,20-1; 4,30; 6,5-7; 6,30; 6,47; 16,8; Plin. *Ep.* 2,11; 4,9; D. 49,2,1,1 (Ulp.); usp. H. Bellen, *Zur Appellation vom Senat an dem Kaiser*, ZSS, 79/1962, str. 143-68; Jones, *The Criminal*, str. 96, 110-1; De Marini Avonzo, *Il Senato*, str. 136-43; U. Vicenti, *Cognitio senatus e appellatio*, Archivio giuridico, 205/1985, str. 113; Bauman, *Crime*, str. 57-61. Glede mišljenja o senatskoj presudi kao specijalnom zakonu v. Puhan, *Rimski*, str. 86.

¹⁵⁶ Tako se već od razdoblja Augusta, a u općim razmjerima od Klaudija, princepsova prvostupanjska kaznena sudbenost odnosila prvenstveno na optužbe za verbalnu uvredu princepsa obuhvaćene proširenim sadržajem *crimen maiestatis*, a potom na optužbe u povodu kaznenih djela javnih službenika, kao i na optužbe protiv maga, astrologa i sličnih osoba koje su polagale pravo na otkrivanje budućnosti princepsa i članova njegove obitelji. U razdoblju kasnog principata car je preuzimao sudovanje i u povodu kaznenih djela najuglednijih stanovnika pojedinih gradova Rimskog Carstva, v. Santalucia, *Diritto*, str. 101 i bilj. 31; isti, *Studi*, 213 i bilj. 193; Robinson, *The Criminal*, str. 77; R. A. Bauman, *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and the Augustan Principat*, Johannesburg, 1967, str. 180-292.

¹⁵⁷ V. Ulpijanove odlomke iz *De appellationibus* sačuvane u D. 49,2,1,1; 49,2,1,4; 49,3,1,pr.-1; Paul. *Sent.* 5,26,1; 5,35,1; usp. Jones, *The Criminal*, str. 101-6; Robinson, *The Criminal*, str. 11.

¹⁵⁸ V. Puhan, *Rimski*, str. 87; glede dodatnih argumenata u prilog tezi da *appellatio* neposredno nije potjecala iz drevne *provocatio ad populum* v. G. Pugliese, *Appunti sui limiti dell' "imperium" nella repressione penale*, Torino, 1939, str. 78-86; Santalucia, *Studi*, str. 213; *contra* Jones, *op. cit.*; P. Garnsey, *The lex Julia and Appeal under the Empire*, JRS, 56/1966, str. 168.

¹⁵⁹ O specijalnoj delegaciji sudbenih ovlasti, v. Puhan, *Rimski*, str. 87; B. Santalucia, *Diritto e processo penale nell'antica Roma*, Milano, 1989, str. 101-2.

¹⁶⁰ V. D. 45,1,135,4; 48,10,24 (Scaev.). Reorganizacijom kaznenih sudova koju je proveo A. Sever ukinuta je i posljednja, *quaestio de adulteriis* a gradski je prefekt postao jedini redoviti kazneni sud u Rimu. O tome eksplicitno

Apeninskog poluotoka kaznenu je represiju provodio *praefectus praetorio*. Kao zapovjednik carskog glavnog stožera, početno provodi vojničku kaznenu sudbenost, a potkraj principata (točnije od razdoblja Severa) stječe pravo samostalne i konačne kaznene sudbenosti (uključujući i prizivnu ovlast *vice sacra*) u povodu kaznenih djela počinjenih u bilo kojem dijelu Carstva izvan Rima¹⁶¹. *Praefectus annonae* (upravitelj opskrbljivanja namirnicama grada Rima) i *praefectus vigilum* (upravitelj noćnih čuvara grada) bili su carski službenici, pod nadzorom *praefectus Urbi*, s pravom vođenja sudskog postupka protiv počinitelja kaznenih djela koja ulaze u sferu njihova upravnog djelokruga. Tako je upravitelju opskrbe bila dodijeljena ovlast kaznenog sudovanja protiv prekupaca žita i drugih namirnica bilo zbog određivanja pretjerano visokih cijena bilo zbog njihova špekulantskog smanjivanja ili fiksiranja, a upravitelju noćnih čuvara ovlast kaznenog sudovanja protiv podmetača požara, provalnika, kradljivaca ili otimača, osim protiv onih koje bi zbog njihove surovosti ili nečasnosti trebalo prepustiti gradskom prefektu¹⁶². U tom kontekstu važno je istaknuti i višestruki utjecaj koji su klasični pravници izvršili na kaznenu (i općenito) sudbenost obavljajući spomenute službe ili djelujući kao stalni plaćeni savjetnici ili prefektovi pomoćnici (*assessores*) te kroz pravnička *responsa*, naročito odgovore koji su pružali izvorni sadržaj ili tumačenje relevantnih zakonskih odredbi koje su prefekti primjenjivali pri odlučivanju u *cognitiones extra ordinem*¹⁶³.

Kaznena sudbenost delegirana upraviteljima provincija doživjela je tijekom principata korjenite promjene. Tako je nakon početnih kaznenih ovlasti, koje su prema peregrinima bile neograničene, a prema rimskim građanima ograničene njihovim pravom da im se sudi (bilo pred odgovarajućom *quaestio* bilo pred carskim ili senatskim sudom) u Rimu, slijedilo proširenje na temelju carskog ustupanja *ius gladii*. Već u 1. st. carevi su to pravo provođenja kapitalne sudbenosti nad vojnicima-rimskim građanima (bez mogućnosti ulaganja *provocatio*, odnosno zahtijevanja sudovanja u Rimu) dodijelili samo upraviteljima carskih provincija¹⁶⁴. Tek početkom 3. st. ta povlastica bila je dodijeljena upraviteljima svih provincija u povodu kaznenih djela koja bi u njima počinila bilo koja osoba¹⁶⁵. Izgubivši tako *ius provocationis*,

svjedoči Ulpijanov odlomak iz *lib. sing. de off. praef. urbis* sadržan u D. 1, 12, 14; glede opsega kaznene sudbenosti gradskog prefekta v. također D. 26, 1, 9; 40, 1, 5 (Marc.); 13, 7, 24, 3; 26, 10, 1, 8; 26, 10, 3, 15; 37, 15, 1, 2; 47, 15, 1, 1; 48, 19, 1, 3; 48, 19, 2, 1; 48, 22, 14, 2; 49, 1, 1, 3; 49, 3, 1, pr.; 50, 12, 8 (Ulp.); 2, 4, 25 (Mod.); usp. Tac. *Ann.* 6, 11; 14, 41; *Hist.* 2, 63. Glede provedbe prefektove *cognitio*, v. A. A. Schiller, *The Jurists and the Praefectus of Rome*, RIDA, 3/1949, str. 323-59; Bauman, *Crime*, str. 100-6.

¹⁶¹ V. D. 1, 11, 1, pr.-2 (Aur. Arc. Char.); glede razgraničenja kaznene sudbenosti između gradskog i pretorijanskog prefekta u doba Severa, v. *Coll.* 14, 3, 2 (Ulp.); glede prizivne ovlasti *vice sacra*, v. *Cod. Theod.* 11, 30, 16 (Konstantin, 331.g.); usp. Santalucia, *Studi*, str. 214 i bilj. 198. O prebacivanju odgovornosti s cara na njemu podređene službenike (pa čak i obrnuto u slučaju *praefectus praetorio* *Bur*), v. Bauman, *Crime*, str. 85-6, 106-13.

¹⁶² Glede *praefectus annonae*, v. D. 48, 12, 3, pr.-1 (Pap. Iust.); 48, 2, 13 (Marc.); 48, 12, 1 (Marc.); 48, 19, 37 (Paul.); 47, 11, 6, pr. (Ulp.); glede *praefectus vigilum*, v. D. 1, 15, 3, 1-2 (Paul.); 1, 15, 5 (Ulp.); 1, 2, 2, 33 (Pomp.); 12, 4, 15 (Pomp.); 47, 18, 2 (Paul.); usp. *infra*.

¹⁶³ Što se tiče direktnog sudjelovanja učenih pravnika u obavljanju poslova spomenutih prefekata, pouzdano je utvrđeno da su *Pegasus* i *Salvius Iulianus* obavljali službu *praefectus Urbi*; službu *praefectus annonae* obavljao je *L. Volusius Maecianus*, a *Domitius Ulpianus* bio je pretorijски prefekt; službu *praefectus vigilum* obavljali su *Q. Cervidius Scaevola* te *Herrenius Modestinus*. Osim toga, Ulpijan i Paul kao mladi su pravnici radili kao Papinijanovi *assessores* za vrijeme dok je on bio *praefectus praetorio*. Što se tiče dometa utjecaja klasičnih pravnika na oblikovanje odluka carskih službenika, smatra se da su mnoga *responsa* doista predstavljala konačne odluke tih službenika kao sudaca u *cognitio extra ordinem*, v. Schiller, *The Jurists*, str. 325-8, 358-9; usp. Egersdorfer, *Predavanja o povijesti*, str. 57-61; Horvat, *Rimska*, str. 145-56; A. Romac, *Ulpijan: Knjiga regula*, Zagreb, 1987, str. 5-18; isti, *Paulo: Sentencije*, Zagreb, 1989, str. 6-12.

¹⁶⁴ O definiciji pojma *ius gladii*, v. Dion. Cass. LIII, 13, 6-7; LIII, 14, 5 (usp. LII, 22); o primjeni, v. Tac. *Ann.* 1, 29; 3, 21; Ioan. Flav. *De bell. iud.* 2, 8, 1. O kasnijem proširenju tog prava i na rimske građane izvan vojne službe, v. D. 1, 16, 11; 48, 19, 15 (Satur.); 1, 18, 6, 8 (Ulp.). Usp. Mommsen, *Röm. Strafrecht*, str. 243-5; Jones, *The Criminal*, str. 103-5; P. Garnsey, *The Criminal Jurisdiction of Governors*, JRS, 63/1968, str. 52-5.

¹⁶⁵ U tom smislu indikativan je Ulpijanov odlomak *libro primo opinionum* (D. 1, 18, 6, 8) u kojemu pravnik, pišući u razdoblju dinastije Severa, bez oklijevanja tvrdi da oni kojima je povjereno upravljanje cjelokupnom provincijom imaju pravo života i smrti, a da im je uz to prepuštena i ovlast osuđivanja na prisilni rad u rudnicima. Glede dosad najcjelovitije rekonstrukcije kaznene sudbenosti provincijskog upravitelja u razdoblju principata, v. Mommsen,

rimskim je građanima s obzirom na presudu upravitelja provincije na raspolaganju bilo jedino pravo obratiti se caru putem priziva (*appellatio*), koji se, međutim, pokazao vrlo nesigurnim i zloupotrebama podložnim pravnim lijekom¹⁶⁶.

3.1.3. Obilježja kaznenog postupka

Osnovno obilježje kaznenog postupka koji se odvijao pred sudbenim organima *extra ordinem*¹⁶⁷ očitivalo se u njegovoj precizno određenoj inkvizitornoj prirodi. Pokretao se po službenoj dužnosti nadležnog sudbenog organa, kojemu je ipak bila nužno potrebna *notitia criminis*, odnosno neformalna prijava okolnosti izvršenog kaznenog djela (*denuntiatio, delatio*), koju je mogla dostaviti bilo koja privatna osoba. Ona je uživala status običnog izvjestitelja (ne optužitelja */delator/* u pravnotehničkom smislu riječi) te nije bila podložna kaznama ranijim kazneno-sudskim sustavom predviđenim za dolozno podizanje i/ili neopravdano odustajanje od optužbe (*accusatio*)¹⁶⁸. Nadležni sudbeni organ mogao je saznanje o izvršnom kaznenom djelu steći i na temelju obavijesti službenika s policijskim ovlastima ili drugih podčinjenih mu činovnika¹⁶⁹, ali i na temelju vlastitih spoznaja stečenih u povodu građanskih parnica prepuštenih njegovoj sudbenosti.¹⁷⁰ Daljnju afirmaciju načela slobodne sučeve *inquisitio* potvrđuju znatna ograničenja odnosno otežavanja ostvarenja prava *quivis de populo* na podizanje *accusatio* nužno potrebne zbog pokretanja kaznenog postupka u slučaju kaznenih djela predviđenih s *leges iudiciorum publicorum*¹⁷¹. Tako je, naime, pravo na podizanje optužbe bilo dano samo osobama koje bi imale neki osobni interes da se počinitelj kazni, pri čemu su dodijeljene bilo neke postupovne pogodnosti oštećenoj strani¹⁷² bilo aktivna legitimacija ženama, malodobicima ili infamnima ako djeluju

Röm. Strafrecht, str. 243-55; isti, *Römisches Staatsrecht*, II, Basel, 1955 (repr. I. izd. iz 1887), str. 262-70; glede nadopuna, usp. Kunkel, *Untersuchungen*, str. 29 bilj. 90, str. 79, 82, 85, 88 bilj. 328; str. 90 bilj. 331, str. 93-4, 136; Jones, *The Criminal*, str. 99-106; Garnsey, *The Criminal Jurisdiction*, str. 51-9.

¹⁶⁶ O raznovrsnim zloupotrebama upravitelja provincija povodom priziva, v. D. 49,1,16 (Mod.); 49,1,25 (Paul.); Paul. *Sent.* 5,35,2. Nastojeći zaštititi provincijsko stanovništvo, odnosno zaustaviti spiralu brutalnosti i korumpiranosti provincijskih upravitelja, već je Hadrijan odlučio da dekurioni (osim u slučaju očeubojstva) ne smiju biti podvrgnuti smrtnoj kazni, a potom su Marko Aurelije i Lucije Ver odredili kako maksimalna kazna za dekurione u povodu bilo kojeg kapitalnog kaznenog djela mora biti *deportatio in insulam*, v. D. 48,19,15 (Satur.); 48,22,6,2 (Ulp.); usp. 48,22,6,1 (Ulp.).

¹⁶⁷ U tom kontekstu zanemarujemo kaznene postupke koji su u razdoblju principata bili prema akuzatornom načelu vođeni pred, s jedne strane Senatom u povodu kaznenih djela prvenstveno političke prirode (v. *supra*), a s druge strane bilo kojim sudbenim organom *extra ordinem* u povodu novih oblika kaznenih djela inače predviđenih s *leges iudiciorum publicorum*. Glede kontinuiteta postupka *extra ordinem*, v. D. 48,1,1 (Mac.); Just. *Inst.* 4,18,pr.-1; usp. Kunkel, *Prinzipien*, str. 116-33; Pugliese, *Linee*, str. 770-2.

¹⁶⁸ Glede opravdanosti isključenja kaznenopravne odgovornosti prijavitelja, v. Mommsen, *Röm. Strafrecht*, str. 264 bilj. 1; Giuffré, *La "repressione criminale"*, str. 124; Santalucia, *Studi*, str. 223. S tim u vezi N. Scapini (*Diritto e procedura penale nell' esperienza giuridica romana*, Roma, 1990, str. 150) ističe - pozivajući se na konstituciju Gracijana Valentinijana II. i Teodozija I. prema kojoj se optužba ima pokrenuti samo u slučaju *quae munita sit idoneis testibus, vel instructa apertissimis documentis, signis et indiciis ad probationem indubitatis luce clarioribus expedita*. (*Cod. Iust.* 4,19,2, između 376.g. i 383.g.) - kako je sve raširenija pojava potkazivanja postklasičnog zakonodavca, nadahnutog visokim stupnjem juridičke uljudenosti, dovela do propisivanja strogih (čak i smrtnih) kazni u povodu neutemeljenih ili anonimnih prijava.

¹⁶⁹ V. *Cod. Iust.* 9,4,1 (Konstantin, 320; glede "policijsko-istražne" uloge irenarha u provincijama, v. D. 48,3,6 (Marc.); glede ostalih upraviteljevih službenika koji su ga mogli obavještavati o počiniteljima kaznenih djela putem svojih *notoria*, v. D. 48,16,6,3 (Paul.); *Cod. Iust.* 9,2,7.

¹⁷⁰ V. *Cod. Iust.* 3,8,3 (Valerijan i Galijen, 263.g.); 9,31,1 (Valent. II., Valens i Grac., 378.g.); glede spoznaje stečene tijekom građanske parnice, v. E. Costa, *Crimini e pene da Romolo a Giustiniano*, Bologna, 1921, str. 85 bilj. 1.

¹⁷¹ V. *supra*.

¹⁷² Primjerice mužu, a supsidijarno pater familiasu, u slučaju ženinog/kćerinog preljuba, v. D. 48,5,15/14/2 (Scaev.); *Cod. Iust.* 9,46,2; 9,46,4.

u osobnom ili interesu supružnika ili rođaka¹⁷³. S druge strane, znatna ograničenja akuzatornog načela slobodnog podizanja optužbe bila su nametnuta na taj način što je određenim društvenim grupama - zbog spola, dobi, službe koju obavljaju, nedoličnog ponašanja, imovinskog, društvenog statusa, odnosa s procesnim stranama - bilo izričito zabranjeno podizanje optužbe povodom kaznenih djela sankcioniranih s *leges iudiciorum publicorum*¹⁷⁴. Osim toga, podizanje optužbe, ako je i bilo dopušteno, postalo je sve teže i rizičnije, kako zbog proširenja kaznenopravnog sadržaja *crimen calumniae*, tako i zbog mogućnosti kaznenog gonjenja tajnog prijevarnog sporazuma optužitelja i optuženika (*praevaricatio*) i neopravdanog odustajanja od optužbe (*tergiversatio*)¹⁷⁵. Konačno, uvode se i razni slučajevi obvezatnog podizanja optužbe koji predstavljaju odstupanje od načela slobodne inicijative privatne osobe¹⁷⁶.

Daljnje obilježje kaznenog postupka *extra ordinem* očituje se činjenici da je sudac, provodeći *cognitio*, preuzeo mnogo aktivniju i slobodniju ulogu od one koju su imali predsjedajući i suci-porotnici u kazneno-sudskom sustavu *quaestiones perpetuae*¹⁷⁷. Rimski kazneni postupak nije poznavao podjelu na istražnu i raspravnu fazu, pa bi sudac odmah nakon primitka *notitia criminis* pristupao provođenju istražnih radnji (koristeći se uslugama policijskih službenika u fazi prikupljanja dokaznog materijala), a potom izricanju presude. U romanističkoj se znanosti općenito smatra da su pravila koja reguliraju postupanje ovih kaznenih sudova morala biti vrlo jednostavna: ekspeditivno provođenje postupka te arbitrarno saslušavanje svjedoka i procjenjivanje dokaza¹⁷⁸. Posljedično tome, glavna je rasprava bila reducirana na najmanju moguću mjeru, pri čemu je sama obrana - s obzirom na izostanak norme koja bi propisivala optuženikovo neotuđivo pravo na obranu, odnosno ništavnost presude zbog braniteljeve odsutnosti - bila svedena na puku formalnost, koja nije bila čak ni nužna sastavnica kaznenog postupka *extra ordinem*¹⁷⁹.

Nadalje, jedno od osnovnih obilježja kaznenog postupka *extra ordinem* jest pravilo prema kojemu se postupak nije mogao voditi u optuženikovo odsutnosti, pravilo čiji je *ratio* moguće

¹⁷³ Glede ženinog prava na podizanje optužbe, v. D. 48,2,1 (Pomp.); 48,2,2,pr. (Pap.); *Cod. Iust.* 9,1,4-5; 9,1,12; glede prava *impuberes*, v. D. 48,2,2,1 (Pap.); 34,9,5,9; Paul. *Sent.* 5,12,4; glede prava infamnih osoba, v. D. 48,2,11,pr. (Mac.); *Coll.* 4,4,2. Potrebno je naglasiti da je u slučaju *crimen maiestatis* svaki optužitelj bio prihvatljiv, v. D. 48,4,7-8 (Mod.); usp. Pugliese, *Linee*, str. 772.

¹⁷⁴ Tako pravo na podizanje optužbe i vođenje kaznenog postupka (osim u gorenavedenim slučajevima) nisu imali žene, malodobnici, vojnici i magistrati, zatim infamni i oslobođenici u povodu *calumnia*, *praevaricatio*, primanja novca u svrhu podizanja odnosno nepodizanja optužbe te lažnog svjedočenja, kao ni gladijatori, glumci, svodnici te oslobođenici protiv svojih patrona odnosno robovi protiv svojih gospodara, v. D. 48,2,8 (Mac.); 48,2,9 (Paul.); 48,2,10 (Herm.); 48,10,7 (Marc.); 47,15,5; 48,2,12,2 (Satur.).

¹⁷⁵ Glede proširenja kaznenopravnog sadržaja *crimen calumniae*, v. D. 48,16,1,13 (Marc.); 48,16,3 (Paul.); glede *praevaricatio*, v. D. 47,15,3,1 (Mac.); 47,15,6 (Paul.); usp. *Tac. Ann.* 14,41; glede *tergiversatio*, v. D. 48,16,1,1; 48,16,1,7 (Marc.); 47,15,3,3 (Mac.); 48,16,2 (Paul.); 48,16,15,4 (Mac.).

¹⁷⁶ Tako je nasljednik bio dužan pokrenuti odgovarajuće kaznenopravne mjere zbog zaštite sjećanja na pokojnika (D. 29,5,22; 34,9,17; 34,9,20; usp. *Cod. Iust.* 6,35,1,pr.; 6,35,7; 6,35,9), a tutor je to isto morao učiniti zbog zaštite interesa svoga šticenika (D. 34,9,22; 48,16,14; usp. *Cod. Iust.* 9,46,2,1).

¹⁷⁷ O pravnom poimanju tog postupka v. Puhanić, *Rimski*, str. 87.

¹⁷⁸ Prema lapidarnom Konstantinova konstitucija potvrđuje da neposredno nakon počiniteljeva privođenja *statim debet quaestio fieri, ut noxius puniatur, innocens absolvatur* (*Cod. Iust.* 9,4,1; 320.g.), Scapini (*Diritto*, str. 152-3) smatra da je mnogo vjerojatnije kako se postupci nisu odvijali brzo i ekspeditivno, i to ne samo zbog brojnih konkretnih i objektivnih postupovnih poteškoća (posebice oko pribavljanja dokaza) nego i zbog činjenice što je Justinijan vrlo detaljno regulirao pritvor (posebice tzv. istražni, v. konstituciju iz 529.g. sadržanu u *Cod. Iust.* 1,4,22-23; 9,4,6; 9,5,2; 9,47,26); v. također D. 48,1,12; 48,3,1; 48,3,3; 48,3,5; 48,3,10; 48,18,18,9; usp. Jones, *The Criminal*, 117-8. Što se tiče procjene dokaznog materijala, autor uvažava općeprihvaćeno mišljenje o nepostojanju načela tzv. legalnih dokaza (glede građanskopravne sfere, v. *supra*), ali drži da bi se ovdje moglo govoriti o svojevrsnom hibridnom sustavu u kojemu je slobodno uvjerenje suca bilo ograničeno zakonodavčevim uputama o relevantnosti pojedinih pouzdanijih dokaza; *contra* v. Giuffrè, *La "repressione criminale"*, str. 125-9.

¹⁷⁹ Paul ipak naglašava da obrana nikako nije mogla biti uskraćena optuženiku koji ju je zahtijevao, pa je upravitelj provincije morao obznani da namjerava saslušati pritvorene osobe kako one ne bi zatražile odgodu radi izbjegavanja opasnosti od novih optužbi, v. D. 48,18,18,9.

pronaći u načelu prema kojemu je bolje izbjeći kažnjavanje odgovornoga nego osuditi nedužnoga,¹⁸⁰ a koje svoje ishodište ima u načelu pravičnosti.¹⁸¹ Stoga je u slučaju optuženikove odsutnosti trebalo najprije oglasiti potragu za njim (*requirendus*) te njegovo ime upisati u javni registar optuženika, a potom bi se optuženom putem edikta trebalo narediti pristupanje sudu te magistratima njegova prebivališta putem pismena obznanihi provedbu takvog upisa. Danom ispunjenja opisanih radnji (tj. proglašenjem kontumacije) počinjalo bi teći jednogodišnje razdoblje unutar kojeg bi se optuženik (*contumax*) mogao pojaviti pred sudom zbog sudjelovanja u postupku; u suprotnom bi cjelokupna njegova imovine bila konfiscirana u korist carske blagajne¹⁸². U slučaju optuženikove smrti kazneni bi se postupak obustavljao *ipso facto*, osim postupka pokrenutog povodom *crimen maiestatis* i *crimen repetundarum*¹⁸³. Optužiteljevo nepojavljivanje pred sudom ne bi - sukladno inkvizitorskom načelu - rezultiralo obustavljanjem kaznenog postupka: sudac bi nakon njegova upornog neodazivanja sudskim pozivima bio ovlašten provesti postupak te presuditi optuženiku, a optužitelja kazniti prema *senatus consultum Turpillianum*¹⁸⁴.

Što se tiče dokaznih sredstava i provođenja dokaznog postupka, sudac je uživao veliku slobodu glede utvrđivanja materijalne istine¹⁸⁵: naime, s jedne je strane imao na raspolaganju široku lepezu dokaznih sredstava, pri čemu je unatoč prednosti danoj iskazima svjedoka¹⁸⁶ nesmetano mogao ispitivati (i pod mukama) optuženika i optužitelja¹⁸⁷, a s druge je strane procjenjivao prikupljeni dokazni materijal, uz uvažavanje sporadičnih carskih savjetodavnih uputa, na temelju slobodnog sudačkog uvjerenja.

Nadalje, posebno obilježje kaznenom postupku u sustavu *cognitio extra ordinem* daje presuda (*sententia*) koja se, za razliku od presude izricane u kaznenom postupku sustava *quaestiones perpetuae*, ne ograničava samo na tvrdnju o optuženikovoj odgovornosti za počinjeno kazneno djelo, već sadrži kako odluku o vrsti i mjeri kazne (uz detaljnu procjenu

¹⁸⁰ O tome svjedoči Ulpijan (D. 48,19,5.pr.) pozivajući se na dva Trajanova reskripta u kojima se upozoravaju mjerodavni službenici da optuženike ne bi trebalo osuditi u njihovoj odsutnosti ni na temelju puke sumnje. Pritom učeni pravnik iznosi vlastito mišljenje da se u slučaju optuženikove odsutnosti mogu nametati novčane kazne, kao i one koje se tiču ugleda i časti pa sve do kazne relegacije, ali ne i teže kazne, poput osude na prisilni rad u rudnicima ili smrtno kazne. O mogućim tendencijama u normativnom uređenju kaznenog postupka v. Krapac, *Kazneno*, str. 9 i bilj. 16.

¹⁸¹ Pozivajući se na reskript S. Severa i A. Karakale u kojemu je sadržano pravilo *ne quis absens puniatur*, Marcijan (D. 48,17,1) ističe da je primjenu tog pravila zatijevala pravičnost koja nije dopuštala da neka osoba bude osuđena bez prethodno provedenog postupka odnosno njezina saslušanja; glede starijeg rimskog prava, usp. *supra*. O pravičnosti kao jednom od temelja filozofske misli rimskog stoika L. A. Seneke Mlađeg (*O gnevui*, str. 55), zahvaljujući kojemu je *aequitas* uvedena i u područje rimskog javnog točnije, kaznenog prava i postupka, v. Bauman, *Crime*, str. 78-9. O "pravičnom postupku" kao stožernom načelu u suvremenom kaznenom procesnom pravu, v. Krapac, *Kazneno*, str. 45.

¹⁸² V. D. 48,17,5 (Mod.); 48,17,3 (Marc.); usp. *Cod. Iust.* 9,2,6; 9,40,1.

¹⁸³ V. D. 48,16,15,3 (Mac.); 48,2,20 (Mod.); 48,11,2 (Scaev.).

¹⁸⁴ Prema odredbama tog senatskog mišljenja (61. g.) optužitelj bi bio kažnjen novčanom kaznom od 5 zlatnih rimskih funti te zabranom optuživanja odnosno postupanja pred sudom, posebice povodom optužbe od koje je neopravdano i zlonamjerno odustao, v. D. 48,16,1,1 (Marc.); 48,16,6.pr.-2 (Paul.); 48,16,8 (Pap.); 48,16,9 (Mac.); 48,16,10.pr. (Pap.); 48,16,15,1 (Mac.). Ako bi, međutim, do optužiteljeva izostanka došlo zbog njegove smrti, kazneni bi postupak u roku od 30 *dies utiles* mogla obnoviti bilo koja osoba, a tek bi neuspješnim protekom tog roka bivalo konačno obustavljen, v. D. 48,16,10,2 (Pap.); 48,2,3,4 (Paul.).

¹⁸⁵ Detaljnije o pojmu v. Krapac, *Kazneno*, str. 44.

¹⁸⁶ V. D. 48,18,10,5 (Aur. Arc. Char.); 22,5,3,3-4 (Call.).

¹⁸⁷ Ispitivanje pod mukama uobičajeno se primjenjivalo u povodu okrutnih zlodjela, ali su najprije August a potom i Hadrijan odredili da s tim ne bi trebalo započeti odmah niti bi presudu trebalo temeljiti isključivo na tako dobivenom iskazu (v. D. 48,18,1.pr. /Ulp./; usp. D. 48,18,1,23 /Ulp.). Prilikom ispitivanja pod mukama sudac ne bi smio - naglasio je Trajan - postavljati sugestivna (već općenita) pitanja (v. D. 48,18,1,21 /Ulp./; usp. D. 48,18,18.pr. /Paul./). Što se tiče osoba podložnih ispitivanju pod mukama, u romanističkoj je znanosti općeprihvaćeno mišljenje da se sve do druge polovice 2. st., odnosno vladavine Antonina Pija, primjenjivalo isključivo na robovima, a kasnije (posebice u severijansko doba) i na slobodnima, strancima i Rimljanima, s izuzetkom pripadnika *honestiores*, v. Jones, *The Criminal*, str. 114-5; P. Garnsey, *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford, 1970, str. 142-6, 213-6.

objektivnih i subjektivnih okolnosti konkretnog slučaja), tako i formalnopravno obrazložene cjelokupno izrečene odluke. Sudac je bio dužan suditi prema zakonima, odnosno sukladno uobičajenoj desetogodišnjoj kaznenoj praksi, temeljeći pritom presudu na slobodnoj prosudbi raspoloživih dokaznih sredstava, s tim da bi u slučaju dvojbe odlučivao u prilog optuženika, primjenjujući određene pogodnosti za optuženika¹⁸⁸ ili donoseći oslobađajuću presudu¹⁸⁹.

Jednom izrečena presuda (*sententia*) mogla se opozvati ili izmijeniti samo po prizivu (*appellatio*)¹⁹⁰. Premda se tek za Justinijanove vladavine može govoriti o dvostupanjskoj sudbenosti, te o osuđenikovom pravu na *appellatio*, priziv već u razdoblju principata ima karakter suspenzivnog (odgađa izvršenje prvostupanjske presude)¹⁹¹ i devolutivnog (kazneni postupak prelazi u nadležnost višeg suca koji postupak vodi ispočetka i neovisno od ranije presude)¹⁹² pravnog lijeka. Raščlambom klasičnih pravnih vrela proizlaze sljedeća postupovna pravila koja su vrijedila povodom priziva u kaznenom postupku *extra ordinem*: prvo, priziv se mogao uložiti samo protiv završne, meritorne i pravovaljane odluke¹⁹³; drugo, mogu ga uložiti osobe neposredno zainteresirane za prvostupanjsku presudu¹⁹⁴, a u slučaju izrečene smrtno kazne, iznimno, i bilo koja treća osoba¹⁹⁵; treće, priziv se izjavljivao prvostupanjskom sucu koji je donio osporavanu presudu, i to uz poštovanje točno određenog oblika i sadržaja¹⁹⁶; četvrto, rok za podnošenje priziva iznosio je, ovisno o tome djeluje li prizivatelj za vlastiti ili tuđi račun, dva, odnosno tri dana, a počinjao je teći bilo od dana izricanja presude, bilo od trenutka kad bi odsutni osuđenik saznao za sadržaj presude, bilo od dana kad bi prizivatelj bio u mogućnosti obratiti se sucu *a quo* ili sucu *ad quem* zbog uručenja pismenog priziva¹⁹⁷; konačno, peto, pravni učinci priziva uloženog protiv presude kojom je na temelju istih dokaznih razloga bilo osuđeno više osoba proširivali bi se i na one osuđenike koji priziv nisu uložili (*beneficium cohesionis*)¹⁹⁸.

¹⁸⁸ V. D. 48,19,11 (Marc.); 48,19,42 (Herm.); 50,17,106 (Paul.); usp. Just. *Inst.* 4,15,4.

¹⁸⁹ Sudac je, naime, bio dužan donijeti osuđujuću presudu samo u slučaju kada bi raspolagao jasnim i sigurnim dokazima, v. D. 48,19,5,pr. (Ulp.); usp. *Cod. Iust.* 4,19,25. Usp. *supra*.

¹⁹⁰ Osim toga, presuda je mogla biti izmijenjena u slučaju cjelovite restitucije izvršene u korist malodobnika, zatim ništavosti presude *ipso iure*, kao i presude donesene uslijed korupcije suca ili odvjetnika te u ostalim točno propisanim slučajevima, v. G. F. Falchi, *Diritto penale romano*, vol. III: *Procedura*, Padova, 1937, str. 64-9.

¹⁹¹ V. D. 49,7,1,pr. (Ulp.); 49,7,1,3 (Ulp.); 49,7,1,5 (Ulp.); 49,5,6 (Mac.).

¹⁹² V. D. 49,1,1,pr. (Ulp.); 49,1,3,3 (Ulp.); usp. *Cod. Iust.* 7,63,4; 7,62,6,1; 7,62,37,4; 7,63,5,2. V. također Romac, s. v. *appellatio*, str. 61; Scapini, *Diritto*, str. 161-2.

¹⁹³ V. D. 49,1,1,1; 49,1,1,2 (Ulp.). Iznimno, Scevola (D. 49,5,2) kaže da se može uložiti priziv čak i prije izricanja presude, i to protiv sučeve međutodne odluke o primjeni ispitivanja pod mukama ako je donesena *contra leges*. Na kraju, treba naglasiti da je protiv presude koja je *ipso iure* ništavna bila isključena potreba ulaganja priziva, v. D. 49,8,1-3 (tit.: *Quae sententiae sine appellatione rescindantur*); 49,1,19 (Mod.); usp. Falchi, *Diritto*, III, *Procedura*, str. 80-4.

¹⁹⁴ Osim samog osuđenika, prema Modestinovom je mišljenju (D. 49,14,9), aktivno legitimiran za ulaganje priziva bio i optužitelj.

¹⁹⁵ Prema Ulpijanovom je mišljenju (D. 49,1,6; v. također 49,9,1) bilo kojoj osobi - zbog humanosti (jer *natura constituit cognitionem inter homines*, v. D. 1,1,3) te bez obzira na njezin stvarni interes - bilo dopušteno uložiti priziv protiv presude o smrtnoj kazni; usp. Paulovo sukladno mišljenje u D. 49,4,2,3. Glede pravne sudbine priziva koji ne bi bio riješen prije osuđenikove smrti, v. D. 49,13,1 (Mac.); 49,10,2 (Herm.).

¹⁹⁶ U pismenom prizivnom dokumentu (*libellus appellatorius*) morali su, pod prijetnjom nevaljanosti, biti navedeni: osoba koja ulaže priziv, osoba protiv koje se ulaže priziv kao i oznaka presude na koju se priziv odnosi, v. D. 49,1,1,4; 49,1,3,pr.-2 (Ulp.). S obzirom na proturječnost svjedočanstava klasičnih pravnika glede potrebe navođenja prizivnih razloga, skloniji smo minimalističkom pristupu, v. D. 49,1,3,3; 49,1,13,1 (Ulp.); usp. D. 49,1,2 (Mac.); 49,1,5,4 (Marc.).

¹⁹⁷ V. D. 49,1,5,4 (Marc.); 49,4,1,5-15 (Ulp.); 49,4,2 (Mac.); 49,5,3 (Paul.); glede vojnika, v. D. 49,1,20,2 (Mod.).

¹⁹⁸ Iako sam termin *beneficium cohesionis* ne potječe iz rimske kaznenopravne teorije, iz dvaju Ulpijanovih odlomaka *lib. octavo disput.* sadržanih u D. 49,1,10,2 i § 4 jasnim proizlazi pravna valjanost blagodatni spojenosti u prizivnom kaznenom postupku pokrenutom, u uvjetima jednakih mogućnosti obrane, na temelju istih razloga odnosno istog činjeničnog stanja; v. također D. 47,19,4 (Paul).

3.2. Razdoblje dominata (284. g. - 565. g.)

3.2.1. Organi kaznene sudbenosti

Reformiranje državno-političkog ustrojstva rimske države, počevši od Dioklecijana (284. g. - 305. g.), pa zaključno s Konstantinom I. Velikom (razdoblje 284. g. - 337. g.), vodilo je u pravcu apsolutne monarhije orijentalnog tipa, pa je razumljivo da se novo uređenje kaznene sudbenosti temeljilo na isključivoj primjeni *cognitio extra ordinem*. Državna uprava sastojala se od ogromnog broja različitih i hijerarhijski organiziranih službenika na načelu sa carem (*dominus et deus*) kao jedinim i isključivim ustavno-političkim čimbenikom, a počivala je na teritorijalnoj podjeli cjelokupnog Rimskog Carstva. Tako su provincije, dijeceze i prefekture predstavljale tri stupnja ne samo upravne, već i sudbene organizacije, pri čemu je odgovarajući carski službenik bio nositelj kako građanske, tako i kaznene sudbene vlasti. Upravo je hijerarhijska podređenost različitih kategorija carskih službenika pogodovala snažnom razvoju institucije *appellatio* koja je, kao sredstvo kontrole središnje vlasti, bila utemeljena na načelu prema kojemu viši službenik uvijek može ukinuti, odnosno preinačiti odluku nižega¹⁹⁹. Tako je početkom 4. st. cjelokupno Rimsko Carstvo bilo podijeljeno na provincije (njih oko 120) na čelu kojih su bili upravitelji raznih titula (*proconsules, consulares, correctores, praesides*) i službeničkih stupnjeva (u pravilu, *clarissimus*); provincije su bile grupirane u dijeceze (njih 15) kojima su, u pravilu, upravljali *vicarii* (po stupnju *spectabiles*); konačno, dijeceze su bile grupirane u četiri prefekture (*Oriens, Illyricum, Italia /s Afrikom/ i obje Galliae*) a na čelu svake je bio *praefectus praetorio*, civilni službenik najvišeg stupnja (*illustres*) koji je obnašao najviše centralne službe i, u pravilu, imao sjedište na carevom dvoru te bio smatran kao *alter ego* cara²⁰⁰.

U sklopu takve, isključivo civilne ali hijerarhijski uređene upravno-sudbene organizacije, upravitelji provincija bili su redoviti suci prvog stupnja (*iudices* ili *iudices ordinarii*), a njihova kaznena sudbenost bila je ograničena jedino u pogledu primjene određenih vrsta kazni²⁰¹. S obzirom da su gradovi (inače neposredno podređeni provincijskom upravitelju) zadržali određeni, premda neznatni stupanj autonomije, kaznena je sudbenost u pogledu kaznenih djela manje težine bila prepuštena u početku municipalnim magistratima (*duoviri*), a najkasnije od Justinijana posebnom službeniku, tzv. *defensor civitatis*²⁰². Protiv presuda municipalnih sudaca priziv se mogao uputiti upravitelju provincije pod čijom se upravom grad nalazio²⁰³. Nadalje, treba imati na umu da su u pogledu kaznene sudbenosti prema određenim kategorijama rimskog stanovništva (senatori, vojnici, eklezijasti) vrijedila posebna načela koja su nalagala njihovo izuzimanje ispod jurisdikcije redovitog suda na teritoriju

¹⁹⁹ Usp. J. Gaudemet, *Constitutions constantiniennes relatives à l'appel*, ZSS, 98/1981, str. 47-76; B. Santalucia, *Note sulla repressione criminale nel Basso Impero*, Seminarios complutenses de derecho romano, IV: En el centenario de la muerte de Rudolf von Ihering, Madrid, 1992, str. 121-8; glede dvostrukog pravno-političkog učinka priziva tijekom 4. i 5. st. usp. G. Bassanelli Sommariva, *Lezioni di diritto penale romano*, Bologna, 1996, str. 239.

²⁰⁰ V. Egersdorfer, *Predavanja o povijesti*, str. 68-73; Horvat, *Rimska*, str. 157-62; Romac, *Rimsko*, str. 43-6; Santalucia, *Studi*, str. 226; usp. N. A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd, 1951, str. 485-7, 495-6, 504-9.

²⁰¹ Oni, s jedne strane, nisu mogli izreći - bez prethodne careve suglasnosti - smrtnu kaznu ni nametnuti konfiskaciju cjelokupne osuđenikove imovine (v. *Cod. Theod.* 9,41,1 = *Cod. Iust.* 9,48,1; Teod. II. i Valent. III. 425.g.), a s druge strane, mogli su zakonski propisani maksimum novčane kazne prekoračiti jedino u slučaju kaznenog djela kojega je težina zahtijevala rigorozniju kaznenu intervenciju (v. *Cod. Iust.* 1,54,6; Arkad. i Honor., 399.g.); usp. F. de Martino, *Storia della costituzione romana*, Napoli, 1975, str. 329 i bilj. 47; Bassanelli Sommariva, *Lezioni*, str. 238.

²⁰² V. *Nov. Iust.* 15,6,1 (535.g.); *Cod. Iust.* 1,55,5 (usp. *Cod. Theod.* 1,29,7; Valent. II., Teod. I. i Arkad., 392.g.): Općenito o dužnosti *defensor civitatis* v. Horvat, *Rimska*, str. 161-2; Romac, *Rimsko*, str. 45-6; V. Mannino, *Ricerche sul "defensor civitatis"*, Milano, 1984, str. 92-196; L. Margetić, *O nastanku i razvoju službe defensor civitatis*, u: *Rimsko pravo. Izabrane studije*, Rijeka, 1999, str. 329-52.

²⁰³ V. *Nov. Iust.* 15,5, (535.g.).

kojeg bi kazneno djelo bilo počinjeno, te ustanovljenje privilegiranog sudišta prema mjestu počiniteljeva prebivališta (tzv. *praescriptio fori*). Međutim, bujanje takvih izvanrednih sudišta (vojnih, senatorskih, biskupskih), kao i učestale zloupotrebe tog privilegija, vrlo su rano potakli intervenciju središnje vlasti usmjerenu k ograničavanju tog fenomena.²⁰⁴

Što se tiče prvostupanjske kaznene sudbenosti provincijskih upravitelja, nestaju tragovi načela kolegijalnosti u sudovanju koje je obilježavalo republikanske magistrature: naime, provincijski su upravitelji sada sudili u *praetorium*²⁰⁵ glavnog grada provincije, i to samostalno bez imenovanja porotnika, a mišljenje eventualno postavljenog pravnog stručnjaka (*adessor*), odnosno pomoćnog *consilium*²⁰⁶, nije imalo niti samostalnu, niti obvezujuću pravnu snagu. Unatoč tome, valja podsjetiti da su spomenuti pravni savjetnici imali velik utjecaj na sudovanje upravitelja provincije (koji su često bili pravno neobrazovani) pa su čak i zloupotrebljavali svoj položaj, izričući presude bez znanja upravitelja provincije²⁰⁷. Upravitelji provincija i dalje su mogli povjeravati provođenje kaznene sudbenosti, naročito za manje važne slučajeve, službenicima nižeg ranga (tzv. *iudices pedanei*)²⁰⁸. Protiv presude upravitelja provincije priziv se mogao uputiti najbližem pretorijskom prefektu ili vikaru dijeceze²⁰⁹.

Vikar dijeceze i prefekt pretorija samo su u iznimnim slučajevima mogli biti pozvani suditi kao prvostupanjski suci: prvenstveno kada bi upravitelj provincije zanemario, odnosno uskratio provođenje pravde, kao i kada bi postojala osnovana sumnja u njegovu nepristranost prilikom obavljanja sudbenih ovlasti²¹⁰. Pored toga valja istaknuti da su vikari, unatoč činjenici

²⁰⁴ Tako je već Konstantin (316/317. g.) ukinuo privilegirano sudište za senatore, određivši da se njima mora suditi u provinciji u kojoj je počinjeno djelo za koje ih se optužuje (v. *Cod. Theod.* 9,1,1 = *Cod. Iust.* 3,24,1). Antisenatorska politika kasnijih careva dovela je do pooštrenja tog režima: teža kaznena djela senatora bila su prepuštena isključivo carskom sudu (v. *Cod. Theod.* 9,40,10; Valentinijan I., 366. g.), a djelatnost *provinciales iudices* bila je ograničena na istražno pripremanje kaznenog postupka s obvezom dostavljanja spisa caru, odnosno gradskom ili pretorijskom prefektu, zbog donošenja presude (v. *Cod. Theod.* 9,1,13; Gracijan, 376. g.). Takva regulacija bila je kasnije upotunjena u smislu da je carski sud bio rezerviran isključivo za pripadnike *illustres*, a sud *praefectus praetorio* za pripadnike nižeg plemstva (v. *Cod. Iust.* 12,1,16 /Teod. II., 442.-3. g.; 3,24,3 /Zenon, 485. g./).

²⁰⁵ Dioklecijanovom upravno-teritorijalnom reorganizacijom, sudbenost je upravitelja bila centralizirana u *praetorium* glavnog grada provincije kao sjedištu svih carskih kancelarija dotične provincije (v. *Cod. Theod.* 15,1,8 = *Cod. Iust.* 8,11/12,4; *Cod. Theod.* 15,1,35; 7,8,6 = *Cod. Iust.* 12,40/41,3), premda su upravitelji nastavili s praksom povremenog obilaženja (*discurrere per provinciam*) povodom ponovljenih carskih naredbi glede održavanja javnog reda i zaštite provincijalaca nižeg statusa (v. *Cod. Theod.* 1,16,11; 1,16,14 = *Cod. Iust.* 1,40,11); glede povremenih specijalnih poslanstava centralne vlasti, v. *Cod. Iust.* 1,40,6. Usp. A. Romac, s. v. *praetorium*, *Rječnik latinskih pravnih izraza*, Zagreb, 1992, str. 456.

²⁰⁶ Po uzoru na carev *sacrum consistorium*, o kojem više v. Puhan, Rimski, str. 88; usp. Horvat, *Rimska*, str. 160-1; Romac, s. v. *consilium principis*, *Rječnik rimskog*, str. 128-9.

²⁰⁷ Tek su carevi Valentinijan III. i Marcijan (457. g.) donijeli konstituciju kojom se proglašava ništavnost presude koju bi upravitelj pravni savjetnik izrekao bez njegova znanja te potpisao u njegovo ime, v. *Cod. Iust.* 1,51,13.

²⁰⁸ Zbog pretjerane, a često i neopravdane primjene takve mogućnosti, već je Dioklecijan 294. g. (v. *Cod. Iust.* 3,3,2) naredio upraviteljima provincija da sami odrede vrstu i prirodu sudbenih postupaka koje će povjeravati tim pomoćnim sucima, dopuštajući im pravo delegiranja ovlasti smo u slučaju osobne sprječivosti javnim obvezama ili velikim brojem pendentnih sudbenih postupaka.

²⁰⁹ V. *Cod. Theod.* 11,30,16 = *Cod. Iust.* 7,62,19 (Konstantin, 331. g.); *Cod. Theod.* 1,16,7 (Konstantin, 331. g.); *Cod. Theod.* 11,30,27 (Konstancije II. i Konstans, 357. g.); 11,30,33 (Valent. I. i Valens, 364. g.). Poseban položaj uživao je upravitelj provincije prokonzulskog ranga: naime, protiv njegove presude priziv se mogao uputiti jedino caru neposredno (*Cod. Theod.* 11,30,16), a na temelju posebnog carevog ovlaštenja mogao je donositi odluke i u povodu priziva protiv presuda upravitelja drugih provincija (v. epigrafska i papirološka vrela na koja se poziva Santalucia, *Studi*, str. 227 i bilj. 238).

²¹⁰ Glede *extraordinarium iudicium praefectorum vel vicariorum*, v. *Cod. Theod.* 1,16,1 (Konstantin, 315. g.); 1,5,4 (Konstantin II., 342. g.); 2,1,6 (Grac., Valent. II. i Teod. I., 385. g.). Pritom treba naglasiti da je upravo Konstantin, spomenutom konstitucijom iz 315. g., izričito zabranio izbjegavanje prvostupanjske sudbenosti *rectores provinciarum* neposrednim utjecanjem sudu prefekta pretorija ili vikara kao sigurnijem ili pravičnijem, a sve sa ciljem sprječavanja sukoba nadležnosti te eventualnog urušavanja centralizirane i hijerarhijski uređene upravno-sudske organizacije Rimskog Carstva, usp. M. Sargentini, *Studi sul diritto del tardo impero. Le strutture amministrative dell'impero da Diocleziano a Costantino*, Padova, 1986, str. 170-6.

što su službeno zamjenjivali prefekte pretorija, imali samostalnu sudbenu vlast koja na teritoriju dijeceze nije bila podložna spomenutim prefektima, pa se priziv protiv njihovih presuda mogao uputiti jedino caru²¹¹. Protiv presude prefekta pretorija, međutim, priziv se uopće nije mogao izjaviti. Tek će se od druge polovine 4. st. dopustiti osuđeniku, odnosno pogođenoj stranci - premda uz određena ograničenja - obraćanje caru molbom (tzv. *supplicatio*) da pozove novog prefekta kako bi ovaj ponovno razmotrio slučaj te ispravio postojeću odnosno donio novu presudu²¹².

Budući da je Rim kao glavni grad, unatoč novoj upravno-teritorijalnoj podjeli cjelokupne države, zadržao privilegiran položaj, sudbenu je vlast u gradu i stotinu milja uokolo i dalje obnašao *praefectus Urbi* kojeg bi imenovao car, uvrstivši ga pritom u skupinu visokih državnih službenika (neposredno iza prefekta pretorija) najvišeg stupnja (*illustres*)²¹³. Kao poglavaru uprave i obnašatelju građanske i kaznene sudbenosti u Rimu, hijerarhijski su mu i dalje bili podređeni *praefectus vigilum*, *praefectus annonae* te niz drugih nižih gradskih službenika koji su zamijenili nekadašnje nadzornike poslova općeg interesa (npr. *comes formarum*, *curator operarum publicorum* i dr.). Unatoč postojanju *vicarius urbis Romae* kao predstavnika središnje upravne vlasti sa sjedištem u glavnom gradu Carstva čije su pojedine dužnosti djelomice konkurirale onima gradskog prefekta²¹⁴, ipak je *praefectus Urbi* kao predstavnik lokalne vlasti u svojim rukama *de facto* držao cjelokupnu, apsolutnu i isključivu sudbenost u gradu Rimu i na teritoriju od 100 milja oko njega. On je bio prvenstveno prvostupanjski sudac za najteža kaznena djela (krvni delikti, povreda veličanstva, krivotvorenje, pronevjera javnog novca i sl.)²¹⁵. Osim toga, raspolagao je i specijalnom jurisdikcijom nad članovima gradskih korporacija i osobama senatorskog ranga²¹⁶. Konačno, bio je prizivni sudac u pogledu presuda nižih, podčinjenih mu sudaca²¹⁷, a protiv njegove presude bio je dopušten priziv jedino caru neposredno²¹⁸. Istovjetna sudbena organizacija kakva je postojala u Rimu uvedena je i u *Constantinopolis* koji je 335. g. uzdignut u novi Rim i drugi glavni grad, čime je bio izuzet iz onovremenog sustava provincijalne uprave te proglašen samostalnom

²¹¹ V. *Cod. Theod.* 11,30,16 (Konstantin, 331.g.; usp. *Cod. Iust.* 7,62,19); 11,30,29 (Jul. Apost., 362.g.); 11,30,61 (Arkad. i Honor., 400.g.).

²¹² V. *Cod. Iust.* 1,19,5 (Valent. I. i Valens, 365.g.); *Nov. Theod.* 13 = *Cod. Iust.* 7,42,1 (Teod. II. i Valent. III., 439.g.); *Cod. Iust.* 7,63,5 (Just., 529. g.). Opširnije, v. G. Purpura, *Ricerche sulla "supplicatio" avverso la sentenza del prefetto del pretorio*, Annali del Seminario giuridico dell'Università di Palermo, XXXV, Napoli, 1974, str. 225-67; Romac, s.v. *supplicatio*, *Rječnik*, str. 550; s.v. *error calculi*, *op. cit.*, str. 184; Bassanelli Sommariva, *Lezioni*, str. 238.

²¹³ Detaljnije o ovlastima *praefectus Urbi* u razdoblju dominata, v. F. M. de Robertis, *La repressione penale nella circoscrizione dell'Urbe (il praefectus Urbi e le autorità concorrenti)*, u: *Scritti varii di diritto romano*, vol. III: *Diritto penale*, Bari, 1987 (repr. izd. iz 1937), str. 79-102; A. Chastagnol, *La préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire*, Paris, 1960, str. 85-260.

²¹⁴ Valja istaknuti da je *vicarius urbis Romae* mogao provoditi kaznenu sudbenost jedino na temelju posebnog naloga samog gradskog prefekta (uglavnom prilikom pokretanja kaznenog postupka) ili izričitog carevog naloga da izvršava osude koje bi izrekao sam car. O djelatnosti *vicarius in urbe* izvještava Kvint Aurelije Simah (gradski prefekt i jedan od najboljih rimskih govornika 4.st.) u svojim *Relationes* (23,3); v. također *Cod. Theod.* 11,30,36 (Valent. I., Valens i Grac., 374.g.); *Amm. Marc. Res. Gest.* 28,1,22; 32; 43-47; glede ostalih vrela, v. W. Ensslin, s.v. *Vicarius*, RE, bd. XXII/II, Stuttgart, 1954, str. 2042; Chastagnol, *La préfecture*, str. 30, 85; H. T. W. Arnhem, *Vicars in the Later Roman Empire*, Historia, XIX/1970, str. 603.

²¹⁵ V. *Cod. Theod.* 9,19,2 = *Cod. Iust.* 9,22,22 (Konstantin, 320.g.); *Cod. Theod.* 9,5,1 = *Cod. Iust.* 9,8,3 (Konstantin, 320-323.g.); *Cod. Theod.* 9,21,2 = *Cod. Iust.* 7,13,2; 9,24,1 (Konstantin, 321.g.).

²¹⁶ V. *Cod. Theod.* 16,4,5,1 (Arkad., Honor. i Teod. II., 404.g.); 1,16,11 (Honor. i Teod. II., 423.g.); 9,1,13 (Valens, Grac. i Valent. II., 376.g.); 2,1,12 (Honor. i Teod. II., 423.g.). Detaljnije o sudbenosti nad senatorima u okviru tzv. *quinquevirale iudicium*, v. Chastagnol, *La préfecture*, str. 124-35; A. Lippold, s.v. *Quinquevirale iudicium*, RE, bd. XXIV, Stuttgart, 1963, str. 1162-66; S. Giglio, *La giurisdizione criminale dei senatori nel tardo Occidente*, Labeo, 38/1992, 2, str. 224-38.

²¹⁷ V. *Cod. Theod.* 11,30,18 (Konstantin, 329.g.); 11,30,13 (Konstantin, 329.g.??).

²¹⁸ V. *Cod. Theod.* 11,30,7 = *Cod. Iust.* 7,62,14 (Konstantin, 317.g.); *Cod. Theod.* 11,30,8 (Konstantin, 319.g.); 11,30,11 (Konstantin, 321.g.); 11,30,23 (Konstancije II. i Konstans, 345.g.); 11,30,30 (Jul. Apost., 362.g.); 11,30,44 (Grac., Valent. II. i Teod. I., 384.g.); usp. Chastagnol, *La préfecture*, str. 122, 382.

upravnom jedinicom²¹⁹. Justinijanovim ujedinjenjem Rimskog Carstva sudbena organizacija na zapadu bila je tek djelomično ponovno uspostavljena (*praefectus Urbi* u Rimu, jedan *praefectus praetorio* za Italiju, a drugi za Afriku, upravitelji brojnih provincija), a na istoku su bile provedene različite sudbene reforme, naročito u pogledu prirode i diobe ovlasti žalbenih sudova²²⁰.

3.2.2. Obilježja kaznenog postupka

Početak 4. st. dolazi do potpune unifikacije režima kaznene represije te definitivne konsolidacije i afirmacije inkvizitornog kaznenog postupka²²¹. Kaznena se djela, u pravilu, gone i kažnjavaju po službenoj dužnosti ovlaštenih državnih organa (tzv. *publica sollicitudo*)²²². Progon kaznenih djela smatran je dužnošću, odnosno funkcijom države, kojoj optužitelj eventualnim podizanjem optužbe daje samo početni impuls, s tim da njegovo odustajanje od optužbe ne utječe na daljnje odvijanje kaznenog postupka i izricanje presude²²³. U tom smislu, jedina pretpostavka za kazneno gonjenje, neposredno prepušteno organima javne vlasti, bila je *notitia criminis* - osobno uvjerenje nadležnog carskog službenika o postojanju relevantnih elemenata koji terete osumnjičenika glede konkretnog kaznenog djela, a dostatni su za njegovo dovođenje pred sud²²⁴. Takvo uvjerenje je carski službenik

²¹⁹ Tako je uspostavljen *praefectus urbi Constantinopolitanae*, čije su se kaznene ovlasti - prvostupajski sudac za kaznena djela počinjena u Konstantinopolu i stotinu milja oko njega, a prizivni sudac povodom presuda upravitelja provincija iz Male Azije - razlikovale od onih prefekta u Rimu samo po tome što su neposredno obuhvaćale i slučajeve povezane s *annonae* (v. H. Pavis d'Escurac, *La préfecture de l'annone, service administratif impérial, d'Auguste à Constantin*, Roma, 1976, str. 289). U Konstantinopolu je bila uveden i gradski služba *praefectus vigillum*, ali ju je Justinijan - zbog gubitka važnosti - zamijenio službom *praetor plebis*, kojoj je potom pridodan jedan *quaesitor* s policijskim ovlastima (v. *Nov. Iust.* 13 /535.g./; 80 /539.g./; usp. Prokopijev kritički opis tih dviju službi u njegovoj *Tajnoj historiji* /Zagreb, 1988, str. 128-30/).

²²⁰ V. Pugliese, *Diritto*, str. 326; Jaramaz-Reskušić, *Kaznenopravni*, str. 445.

²²¹ V. M. Lauria, "*Accusatio - Inquisitio*". *Ordo - cognitio extra ordinem - cognitio: rapporti ed influenze reciproche*, Atti dell'Accademia di scienze morali e politiche della Società Reale di Napoli, 56/1934, str. 304-18; Brasiello, *La repressione*, str. 52; B. Biondi, *Il diritto romano cristiano*, sv. III, Milano, 1954, str. 50, 501; Santalucia, *Diritto*, str. 111, 138; Giuffrè, *La "repressione criminale"*, str. 151; Scapini, *Diritto*, str. 147; *contra* S. Pietrini, *Sull'iniziativa del processo criminale romano (IV-V secolo)*, Milano, 1996, str. 1-9, 36-49, 71-115, 117-64; F. Pergami, *Il processo criminale nella legislazione degli imperatori Valentiniano I e Valente*, Index, 25/1997, str. 501-19; W. Litewski, *L'iniziativa nel processo criminale tardoantico*, Index, 28/2000, str. 430-49.

²²² Pojam *accusatio* spomenut u ponekoj carskoj konstituciji odnosi se, s jedne strane na privatnu optužbu koja još uvijek pripada oštećenoj strani ili drugim zainteresiranim osobama (tipičan je slučaj kaznenog djela preljuba v. *Cod. Theod.* 9,17,4 = *Cod. Iust.* 9,19,4 /Konstancije II., 356. g./; *Cod. Theod.* 9,24,3 /Valent. II., Valens i Grac., 374. g./; 9,20,1 = *Cod. Iust.* 9,31,1 /Valens, Grac. i Valent. II., 378. g./), a s druge strane na javnu optužbu povezanu bilo s drevnim kaznenim djelima propisanim s *leges iudiciorum publicorum* (npr. *maiestas*, ubojstvo, krivotvorenje, *vis*, i dr.) bilo sa specifičnim slučajevima novih, posebice teških kaznenih djela (npr. oskrvrnuće grobova, djela protiv kršćanske religije i dr.) čiju posebnost izrijekom ističe čak i sam zakonodavac (v. *Cod. Theod.* 11,36,1 /Konstantin, 314. ili 315. g./; 9,19,2 = *Cod. Iust.* 9,22,22 /Konstantin, 320. g./; *Cod. Theod.* 9,6,2 /Valens, Grac. i Valent. II., 376. g./; glede ostalih vrela, v. Lauria, "*Accusatio - Inquisitio*", str. 318). Usp. mišljenje Giuffrèa (*La "repressione criminale"*, str. 188) prema kojemu se govorilo o *accusatio* kako bi se aludiralo na neku vrstu "utemeljenja građanske parnice", čime bi osoba oštećena kaznenim djelom pokazala valjanost svog zahtjeva koji je istodobno vrijedio kao penalni i kao reipersekutorni.

²²³ U tom je smislu Konstantinova konstitucija iz 320. g. (*Cod. Theod.* 9,3,1 = *Cod. Iust.* 9,4,1) koja određuje da se kazneno djelo (konkretno *crimen falsi*) mora progoniti neovisno o tome postoji li optužitelj ili je počinitelj doveden pred sud zaslugom organa javne vlasti. Osim toga, istoimeno je car godinu dana ranije jednom konstitucijom (*Cod. Theod.* 9,37,1 = *Cod. Iust.* 9,42,2) utvrdio da neopravdano odustajanje od optužbe ne dovodi niti do obustave kaznenog postupka, niti do nekažnjavanja počinitelja kazneno djela

²²⁴ O postklasičnoj pojavi fenomena potkazivanja kao posljedice nužnosti *notitia criminis*, v. *supra*. U ovom kontekstu spominjemo da Pergami (*Il processo*, str. 504-10) na temelju sankcija propisanih konstitucijama Valentinijana I. i Valensa u slučaju neutemeljene optužbe (*Cod. Theod.* 9,1,9 /366. g./; 9,1,11 /373. g./; 9,37,2 /369. g./), a posebice na temelju njihove minuciozne regulacije smrtnog kažnjavanja anonimnih potkazivača (*Cod. Theod.* 9,34,7 /365. g.? 368. g.? 370. g.? 373. g.?) kao i sastavljača te nalaznika *libelli famosi* (*Cod. Theod.* 10,10,10 /

mogao formirati bilo na temelju vlastitog neposrednog znanja o kaznenom djelu i počinitelju bilo na temelju prijave privatnih osoba (*delatio*) ili obavijesti podređenih mu službenika, kojih je činjeničnu i pravnu vrijednost prethodno morao samostalno procijeniti²²⁵.

Daljnje obilježje potklasičnog kaznenog postupka očitovale se u činjenici da je u velikoj mjeri bilo ograničeno načelo javnosti, i to proširenje i ustaljenjem prakse tajnih *cognitiones*²²⁶. Sukladno tome, došlo je do definitivnog nestanka opširnog i slobodnog raspravljanja između optužitelja i optuženika. Provođenje dokaznog postupka u cijelosti je bilo prepušteno carskom službeniku, koji je samoinicijativno pristupao ispitivanju optuženika te samostalno određivao koje svjedoke treba saslušati, odnosno dokazna sredstva provesti zbog utvrđenja činjeničnog stanja. Posljedično tome, nastavljen je proces slabljenja posebnih prava optuženikove obrane te je ona svedena na puku formalnopravnu, postupovnu radnju izostanak koje nije bio zapriječen ništavnošću presude²²⁷.

Što se tiče provođenja samog dokaznog postupka, postklasični je zakonodavac nalagao da se kazneni postupak mora provesti što je moguće brže i učinkovitije, izričito pritom utvrđujući da je neposredno nakon osumnjičeničnikova privođenja pred sudom morao biti nazočan barem jedan optužitelj kako bi se kognicijski postupak mogao provesti do kraja²²⁸.

Kada je riječ o dokaznim sredstvima, postklasični su zakoni zahtijevali da dokazi budu *acerrimae* te *apertissimae*, tako da ne ostavljaju nikakvu sumnju glede optuženikove krivnje²²⁹. Budući da se radilo o retoričkim izrazima koji nisu predstavljali stroga zakonska pravila o procjenjivanju valjanosti dokaza, općeprihvaćeno je mišljenje da je carskom službeniku - izvan područja nekoliko zakonskih ograničenja - bilo prepušteno slobodno procjenjivanje kako vjerodostojnosti, tako i pravne relevantnosti dokaznih sredstava. Što se tiče spomenutih zakonskih ograničenja, već je Konstantin proglasio nevaljanim iskaz jednog svjedoka neovisno o njegovom društvenom položaju²³⁰, a susljedno tome Justinijan je dopustio tzv. delegirani dokaz²³¹. Nadalje, nije bilo dopušteno svjedočenje suoptuženika²³²,

365. g./; v. također *Cod. Theod.* 9,39,2 /Grac., Valent. II. i Teod. I., 385. g./), zaključuje da carski službenik nije mogao pokrenuti kazneni postupak na osnovi puke anonimne dojave već isključivo na osnovi *accusatio* koju je, pak, mogla podići bilo koja osoba pod prijetnjom kazni propisanih u slučaju njezina neutemeljenog ili klevetničkog sadržaja.

²²⁵ Sukladno tome, izraz *accusator* u postklasičnim se pravnim vrelima upotrebljavao za označavanje carskog službenika koji po službenoj dužnosti pokreće kazneni postupak, v. Lauria, "*Accusatio - Inquisitio*", str. 297 i bilj. 175; Biondi, *Il diritto*, III, str. 501; *contra* Pietrini, *Sull'iniziativa*, str. 154-61.

²²⁶ Tako su se kaznena ročišta tijekom 5. st. odvijala isključivo u posebnim prostorijama (*secretaria*) nadležnog carskog službenika, od kojih je publika bila odvojena željeznim rešetkama (*cancelli*) i zastorima (*vela*) koji su se podizali samo u određenim fazama kaznenog postupka (npr. u trenutku izricanja presude), v. *Cod. Theod.* 2,1,8,3 = *Cod. Iust.* 9,2,16 (Arkad. i Honor., 395); Lact. *De mort. Pers.* 15; Iohan. Lyd. *De mag.* 3,11,27; 3,11,75. U te *secretaria* mogli su ući samo članovi carske kancelarije zaduženi za redigiranje sudskih zapisnika, a iznimno i pojedine osobe visokog ranga (tzv. *honorati*) kojima je bio dodijeljen privilegij da sjede uz službenika koji vodi sudski postupak, v. *Cod. Theod.* 6,26,5 = *Cod. Iust.* 1,48,3; 12,19,2 (Valent. II., Teod. I. i Arkad., 389. g.); *Cod. Theod.* 6,26,7 (Arkad. i Honor., 396. g.); 6,26,16 = *Cod. Iust.* 12,19,5 (Honor. i Teod. II., 413.g./410. g. ?); *Cod. Theod.* 1,20,1 = *Cod. Iust.* 1,45,1 (Arkad., Honor. i Teod. II., 408. g.); usp. Puhan, *Rimsko*, str. 88.

²²⁷ Takva se promjena prema Giuffrèovom (*La "repressione criminale"*, str. 188-9) mišljenju odrazila kako u činjenici da su optuženici u najvećem broju kaznenih postupaka vođenih tijekom dominata bivali osuđeni, tako i u činjenici da je izraz *reus* od početnog značenja optuženika poprimio (posebice u Teodozijevom Kodeksu) značenje počinitelja kaznenog djela, odnosno krivca u procesnom smislu riječi.

²²⁸ V. *Cod. Theod.* 9,3,1 = *Cod. Iust.* 9,4,1 (Konstantin, 320.g.).

²²⁹ Nastojeći olakšati ostvarenje načela materijalne istine, Justinijan je dopustio ispitivanje pod mukama svjedoka koji su pripadali društvenoj skupini *humiliores*, a njihove su prethodne izjave bile dvojbene ili manjkavog sadržaja, v. *Nov. Iust.* 90,1.

²³⁰ V. *Cod. Iust.* 4,20,9 (334.g.).

²³¹ Konstitucijom iz 528. g. Justinijan je dopustio optuženiku da, u slučaju svjedoka koji imaju prebivalište u gradu izvan onog u kojemu se odvija kazneni postupak, o svom trošku u navedeno mjesto pošalje svog prokuratora koji će pred lokalnim magistratom provesti saslušanje takvih svjedoka, v. *Cod. Iust.* 4,20,16.

²³² Proglašavajući zabranu svjedočenja za *socii et participes criminis*, carevi Honorije i Teodozije II. je pravdaju nevjerođostojnošću svjedočanstva (premda formalno osnaženog prisegom) sudionika istog kaznenog djela, v. *Cod. Iust.* 4,20,11 (409. g.).

pa se tzv. poziv na sudioništvo kao dokaz dobiven najčešće prilikom optuženikova priznanja može smatrati samo kao *notitia criminis* mjerodavnom carskom službeniku²³³. Konačno, optuženikovo je priznanje predstavljalo valjani dokaz, ali je u slučaju kaznenog djela zapriječenom smrtnom kaznom bilo valjano jedino spontano priznanje a ne ono iznuđeno pod mukama²³⁴.

Nadalje, kazneni postupak, promatran u cijelosti, nije više bio isključivo usmeni postupak: postalo je, naime, uobičajeno pismeno sastavljanje sudskog zapisnika u kojemu bi bilo sadržano cjelokupno usmeno izlaganje (optuženika, svjedoka i dr.) poduzeto tijekom postupka, kao i sučeva presuda koja je pod prijetnjom apsolutne ništavnosti morala biti izrečena te pročitana javno u prisutnosti okrivljenika i članova sudske kancelarije²³⁵. Presuda je morala biti izrečena u roku od godinu dana nakon završetka sučevog istražnog ispitivanja te stranačkog raspravljanja. Navedeni je rok Justinijan produljio na dvije godine koje se računaju od trenutka podizanja optužbe (nazvanog *litis contestatio* kao izraz *antiquitatis reverentia*), odnosno ispunjenja *solemnia accusationis* kao svečanog akta njezine registracije, propisujući da bi se u suprotnom optuženika bezuvjetno moralo - primjenom načela *in dubio pro reo* - osloboditi optužbe²³⁶.

Posebnu pozornost valja pridati činjenici da je legalistički ideal dominata - ostvarenje carskog apsolutizma strogom subordiniranošću cjelokupne administrativne i pravosudne djelatnosti carskim konstitucijama općeg karaktera (*leges generales*) - prouzročio znatno ograničenje *liberum arbitrium iudicandis* u provedbi kognicijskog kaznenog postupka. Kao odraz općeg postroženja i kristalizacije kriminoznih figura i kazni, od Konstantinovog je razdoblja gotovo sasvim onemogućena sučeva sloboda da donoseći presudu mijenja, zbog prilagodbe konkretnim okolnostima slučaja, zakonski utvrđene opise činjeničnih stanja i kazne istima propisane²³⁷. Osim toga, carsko je zakonodavstvo sučevu ovisnost o carskim

²³³ Usp. Scapini, *Diritto*, str. 155-7.

²³⁴ To proizlazi iz konstitucije Konstantina II. i Konstansa kojom je osuđeniku na smrt bilo dopušteno pravo žalbe, koje je uključivalo pozivanje svjedoka ili pribavljanje pismenih isprava kojima bi pobijao valjanost svog priznanja pod mukama, v. *Cod. Iust.* 7,65,2 (344. g.).

²³⁵ Cjelokupno usmeno izlaganje tijekom postupka stenografski bi bilježili tajnici sudske kancelarije (*exceptores*) koji bi to potom uobičajenim pismom transkribirali sastavljajući zapisnik koji bi sudac naknadno potpisom potvrdio (v. *Cod. Theod.* 1,12,1; usp. *Cod. Iust.* 7,62,32,2; 7,62,32,4). Tako sačinjeni zapisnik deponirao bi se u arhiv, a nakon izricanja te objavljivanja (na latinskom ili na grčkom jeziku) presude dodavao bi mu se njezin pismeni sastavak, koji je morao biti izrađen pod prijetnjom ništavnosti presude (v. *Cod. Iust.* 7,44,3,1-3; 7,44,2,pr.). Zainteresirane stranke tamo su mogle izvršiti uvid te zatražiti i dobiti pismeni primjerak cjelokupnog dokumenta (v. *Cod. Iust.* 7,45,6; 7,44,1,1; 7,44,2,pr.; 7,44,3,1). Pismeno sastavljanje presude nije bilo obvezatno u lakšim kaznenim postupcima (v. *Cod. Iust.* 12,30,3,5) kao ni u slučajevima u kojima su presuđivali vojni magistrati (v. *Cod. Iust.* 3,1,17; 3,13,6), a kasnije i biskupi (*Nov. Iust.* 83pr.).

²³⁶ V. *Cod. Iust.* 9,44,3 (529. g.). Detaljnije o novostima glede sadržaja presude, v. Falchi, *Diritto*, III, *Procedura*, str. 61-70.

²³⁷ Unatoč odbojnosti prema bilo kakvom obliku promjene propisane kazne - eksplicitno izraženo već Konstantinovom konstitucijom iz 356. g. (v. *Cod. Theod.* 1,2,7: *Multabuntur iudices, qui rescripta contempserint aut distulerint*) te Justinijanovom konstitucijom iz 529. g. uzdignuto na razinu proklamacije o carskoj svevlasti i bezuvjetnoj vezanosti kognicijskog suca uz njezinu ozakonjenu volju (v. *Cod. Iust.* 1,14,12: *Si Imperialis Majestas causam cognitionaliter examinaverit, & partibus comunis constitutis sententiam dixerit: omnes omnino Iudices, qui sub nostro imperio sunt, sciant, hanc esse legem non solum illi causae, pro qua producta est, sed & omnibus similibus... nihil hac lege derogante veteris juris conditoribus: quia & eis hoc majestas Imperialis permisit;* v. također *Cod. Theod.* 9,10,4,1 / = *Cod. Iust.* 9,12,8,3; 9,40,1 / = *Cod. Iust.* 9,47,16; 11,36,1; 9,15,1; 9,38,1; Symm. *Ep.* 10,49; Vict. *Ars rhet.* 3,5), carsko je zakonodavstvo iznimno i partikularno dopuštalo mogućnost sučeve slobodne prosudbe prilikom odmjeravanja i izricanja kazne, i to uvažavanjem elemenata izvršenja kaznenog djela koji bi mogli utjecati na zakonski propisanu kaznu kako *pro modo admissi* (spol / *Cod. Theod.* 9,14,3,2; 9,21,1; 9,24,1,5; *Cod. Iust.* 9,13,1,4 / , dob / *Cod. Iust.* 9,35,2; usp. 2,35,1 / , malobrojne osobne karakteristike subjekta i objekta kaznenog djela / *Nov. Val.* 22,5; *Cod. Theod.* 1,5,3; 16,5,54; *Cod. Iust.* 9,13,1,1; 9,13,1,3; 9,35,4 / , povrat / *Cod. Theod.* 9,10,4; 9,38,10; 16,5,54,3; *Cod. Iust.* 6,1,4 /) tako i *pro qualitate personarum* (društvena podjela *honestiores-humiliores* u slučaju neprimjenjivosti zakonske kazne / *Cod. Theod.* 7,19,1,1; *Cod. Iust.* 9,12,8; 9,19,5; 9,44,2; *Cod. Theod.* 7,18,8,pr.; 8,5,2; 8,5,17; 9,40,8; 12,1,19; 13,9,6; 15,2,6; 16,2,5 / i podjela *servi-liberi* u slučaju individualizacije kazne / *Cod.*

konstitucijama dodatno osnažilo ništavnošću (*ipso iure*) presude donesene *contra constitutionem* te izričito prijetnjom fiksno propisanim upravno-kaznenim sankcijama za nemarne i neposlušne suce²³⁸. Nasuprot posvemašnjoj ukočenosti cjelokupnog kaznenog sustava kojom je u konačnici rezultirala dosljedna primjena legalističkog načela, moguće je pretpostaviti da se, s jedne strane smanjio utjecaj društvene nejednakosti, uvjetovane pripadnošću različitim socijalnim grupama (*honestiores/humiliores, liberi/servi*), na kaznenu represiju, a time u najmanju ruku umanjila mogućnost brojnih zloupotreba, nepravdnosti i korupcije u kaznenom pravosuđu dominata uopće; dok se, s druge strane, ostvarila učinkovitija procesno-pravna zaštita i optuženika i optužitelja u odnosu prema sučevoj samovolji (za ovog posljednjeg naročito Justinijanovim odredbama o preventivnom zatvaranju optuženika)²³⁹.

U dominatu je pravosuđe općenito prestalo biti besplatno. Naime, za svaku sudsku radnju bilo je potrebno platiti taksu, a sudskim službenicima bile su plaćene *sportulae*²⁴⁰.

Što se tiče priziva (*appellatio*), u razdoblju se dominata nisu dogodile kopernikanske promjene. Osim činjenice da je priziv u Justinijanovu pravu poprimio sve značajke osuđenikovog (zajamčenog) prava na *appellatio*²⁴¹, Justinijanovom je novelom promijenjen tek žalbeni rok, koji sada iznosi deset dana računajući od dana proglašenja, odnosno saznanja za prvostupanjsku presudu²⁴². Sukladno potvrđenom načelu o suspenzivnom i devolutivnom učinku priziva, odluka prizivnog suda mogla je rezultirati poništenjem, izmjenom ili potvrdom prvostupanjske (izuzetno drugostupanjske) presude. Pritom je prizivni sud, ako su to okolnosti dozvoljavale, bio ovlašten voditi postupak ispočetka, kako bi se u potpunosti - ne samo u granicama osporavane presude i/ili prizivnih razloga - upoznao sa svim okolnostima slučaja te donio novu presudu sukladnu vlastitom sudačkom uvjerenju, neovisno o sadržaju prvostupanjske presude²⁴³.

Theod. 8,5,17; 9,18,1; 9,21,1; 9,24,1,5; 12,1,16; 12,1,17,5; 15,2,6; 16,5,21; *Cod. Iust.* 9,2,18; 9,13,1,3-4; 9,20,16/). O tim pitanjima detaljnije, v. C. Ferrini, *Diritto penale romano. Esposizione storica e dottrinale*, Milano, 1902, str. 67, 131; E. Levy, *Die Gesetz und Richter im Kaiserlichen Strafrecht. Erster Teil. Die Strafzumessung*, BIDR, 48/1938, posebice str. 152-60; F. M. de Robertis, *La variazione della pena "pro modo admissi"*, u: *Scritti varri di diritto romano*, vol. III: *Diritto penale*, Bari, 1987 (repr. iz 1942), str. 650-67; isti, *La variazione della pena nel diritto romano. II. La variazione della pena "pro qualitate personarum"*, u: *Scritti varri di diritto romano*, vol. III: *Diritto penale*, Bari, 1987 (repr. iz 1954), str. 484-513; G. Cardascia, *L'apparition dans le droit des classes d'"honestiores" et d'"humiliores"*, RHDfE, 27/1950, str. 479-85.

²³⁸ Tako, primjerice, v. *Cod. Theod.* 9,1,7; 9,3,6; 9,3,7; 9,10,4; 9,40,4; 16,5,46; *Cod. Iust.* 1,54,6,6; 7,64,5; 9,2,6; 9,2,16; 9,4,1; 9,4,4; glede ostalih vrela i tumačenja, v. F. M. de Robertis, *Sulla efficacia normativa delle costituzioni imperiali. I. Il giudice e la norma nel processo penale straordinario*, u: *Scritti varri di diritto romano*, vol. III: *Diritto penale*, Bari, 1987 (repr. iz 1941), str. 105-211; isti, *Le sentenze contra constitutiones a le sanzioni penali a carico del giudicante*, ZSS, 62/1942, str. 255-66.

²³⁹ V. *Cod. Theod.* 9,2,3 = *Cod. Iust.* 9,3,2 (Grac., Valent. II. i Teod. I., 380.g.); *Cod. Iust.* 9,4,6 (Just., 529.g.); detaljnije v. I. Jaramaz-Reskušić, *Funkcije zatvora u kazneno-postupovnom sustavu cognitio extra ordinem*, Zbornik PFZ, god. 52, 5/2002, posebice str. 1023-7.

²⁴⁰ V. Romac, s. v. *sportula*, *Rječnik*, str. 555.

²⁴¹ O tome svjedoče carske konstitucije kojima su bile sankcionirane visoke novčane kazne za suca *a quo* koji bi na bilo koji način ometao ili sprječavao provedbu prizivnog postupka: tako je, s jedne strane, pod prijetnjom novčane kazne od 30 srebrnjaka, sudac koji je donio osporavanu presudu bio dužan zaprimiti priziv te u roku od 30 dana prizivatelju izdati pismenu otpusnicu, a, s druge strane, novčanom kaznom od 30 zlatnika kažnjavalo se suca, kao i njegovog službenika koji mu se ne bi suprotstavio, u slučaju nezakonitog odbijanja uloženog priziva, v. primjerice *Cod. Iust.* 7,62,21 (Konstancije II. i Konstans, 355.g.); usp. Falchi, *Diritto*, III, *Procedura*, str. 71-2, 80; Scapini, *Diritto*, str. 160-1.

²⁴² V. *Nov. Iust.* 23pr.-1; usp. Falchi, *Diritto*, III, *Procedura*, str. 72-3.

²⁴³ Na temelju carskih konstitucija (*Cod. Iust.* 7,63,4; 7,62,6,1; 7,62,37,4; 7,63,5,2) koje potvrđuju da su se na prizivnom suđenju mogli provoditi novi dokazi, izjavljivati novi prigovori te izvoditi novi zaključci, ali ne i podnositi novi zahtjevi, zaključujemo da su prizivnom sucu stajala na raspolaganju sva dopuštena pravna sredstva nužna za utvrđivanje materijalne istine te donošenje konačne presude, usp. Puhan, *Rimski*, str. 88; Scapini, *Diritto*, str. 161-2; glede klasičnih pravnih vrela, v. *infra*.

Na ovom bih mjestu također istaknuo, da je, kao i u građansko-postupovnoj sferi, pored redovnog kaznenog pravosuđa, postojao i reskriptni postupak kao primjer posebne vrste postupka. Tako je iz hijerarhijske podređenosti delegiranih sudaca stvoren običaj da se bilo suci bilo zainteresirane osobe u složenijim predmetima molbom obraćaju caru, odnosno njegovoj kancelariji, za rješenje postavljenog pravnog pitanja. Odgovor (*rescriptum*) je uvijek davan pod pretpostavkom *si preces veritate nituntur*, te je bio obvezatan za delegiranog službenika²⁴⁴.

4. Zaključak

Analiza relevantnih klasičnih i postklasičnih pravnih vrela pokazuje da je sudsko-postupovni sustav *cognitio extra ordinem*, kao posljednja faza (s možda najviše dosegnutom razinom) u razvoju rimske postupovnopravne zaštite privatnih i javnih interesa, bio determiniran prvenstveno ustavno-političkim faktorima - preobrazbom principata s njegovom prividno republikanskom strukturom u dominat, odnosno apsolutnu monarhiju orijentalnog tipa, a da je pritom u građanskoj sferi omogućio zamjenu sustava *akcija* sustavom *subjektivnih prava*, a u kaznenopravnoj sferi osigurao učinkovitiju zaštitu i od sučeve samovolje i od utjecaja društvene nejednakosti.

Već na početku principata i u građanskoj i u kaznenopravnoj sferi počinje se formirati sustav *cognitio extra ordinem*, koji će punu afirmaciju doživjeti početkom 3. st., nakon prestanka vojne anarhije. S organizacijskog aspekta, taj sustav se počeo provoditi putem novih organa stvorenih Augustovom delegacijom sudbenih ovlasti izvučenih iz njegove *auctoritas principis*, točnije rečeno iz prisvojenih *tribunitia potestas* i *imperium proconsulare*, da bi se postupnim razvojem rimske države u smjeru apsolutne monarhije orijentalnog tipa konsolidirala mreža hijerarhijski organiziranih sudbenih organa (car i njemu podređeni *praefectus praetorio*, *vicarii*, *praeses/rector*, *praefectus Urbi* i njemu podređeni *praefecti* i dr.), s razlikom što je u kaznenopravnoj sferi sve do 2. st. djelovao i senatski sud prema svojstvenim postupovnim pravilima (*cognitio senatus*).

Cognitio extra ordinem, promatrana s aspekta funkcionalnih pravila, kao javnopravni jedinstveni ali dvostupanjski usmeni postupak, pojavila se, počevši od Augusta, kao iznimka kako u odnosu na redoviti, formularni građanski postupak privatnopravnog karaktera, tako i u odnosu na redoviti, akuzatorni kazneni postupak primjenjivan pred javnim stalnim porotnim sudovima (*quaestiones perpetuae*). Učvršćenjem carske svestvlasti, pravila ekstraordinarne kognicije poprimaju svoj konačni oblik jedinog redovitog sudskog postupka: to je u građanskoj sferi Justinijanov pismeni postupak *per libellos* naglašenog etatičkog karaktera, a u kaznenopravnoj sferi inkvizitorni postupak obilježen načelom jedinstva i efikasnosti, ali i znatnim ograničenjima načela javnosti, usmenosti te posebice sučevog slobodnog odlučivanja.

Tako su drugi put u rimskoj povijesti i građanski postupak i kazneni postupak, s pripadajućom sudbenom organizacijom, poprimili istovjetna osnovna obilježja, koja je princeps osmislio, a car iskoristio kako bi konačno uobličio svoju apsolutističku vlast. Međutim, za razliku od prvotnog slučaja kada su tijekom razdoblja kasne republike, pa gotovo do kraja principata obje postupovne sfere bile obilježene akuzatornim načelom i jednostupanjskom strukturom - mada formularni postupak privatnog karaktera a postupak pred *quaestiones perpetuae* javnog karaktera, te predstavljale pravnu pretpostavku ostvarenju *pax Romana*, odnosno teritorijalno najvećem proširenju te gospodarskom i kulturnom vrhuncu rimske države, ovog puta istovjetnost organizacijskih i funkcionalnih pravila neće pridonijeti njenom daljnjem progresivnom razvoju. Upravo suprotno, s obzirom da je i sustav *cognitio extra ordinem* bio jedan od glavnih stupova rimskog robovlasničkog

²⁴⁴ V. Puhan, *op.cit.*, str. 87-8.

gospodarsko-pravnog poretka, doprinijet će sustavnom slabljenju rimske države, pa u tome leži sva tragičnost kognicijskog postupka, koji će ipak nadživjeti Rimsko Carstvo (sigurno, medijacijom *općeg prava*, u suvremenoj građansko-pravnoj sferi).

Na kraju još samo kratka opaska o razlogu zbog kojeg, kako se ističe u pravnoj znanosti, nije došlo do recepcije postupovnog prava na onaj način na koji se to dogodilo s materijalnim (naročito građanskim) pravom. Naime, instituti iz sfere javnog prava teško se mogu prenositi u druge epohe i primjenjivati izvan sredina koje su ih prvobitno oblikovale, kao što se to mogu, ponekad u svojoj doslovnosti, instituti privatnog prava. Ipak, neki autori, ističući da je uzrok nerecipiranja pravila rimskog kaznenog pravosuđenja njegova uloga zaštitnika robovlasničkih odnosa, gube iz vida da je podržavanje takvih odnosa (i putem građanskog pravosuđenja) predstavljalo temelj rimskom gospodarskom, političkom, pa i pravnom poretku u cjelini. Uvažavajući tu tezu, smatramo da mnogi instituti suvremenog, ne samo građanskog nego i kaznenog prava i postupka nalaze svoje temelje upravo u rimskom pravnom sustavu, posebice u onim njegovim segmentima koji nadilaze onovremeni političko-gospodarski poredak, a pomažu zaštititi univerzalnih pravnih dobara.

Summary

This paper deals with two spheres of application of extraordinary cognition - criminal and civil law, while outlining its organizational and functional rules viewed in development from Augustus to Justinian. Analysis of *cognitio extra ordinem* in the protection of individuals' interests shows that this public-law procedure appeared as an exception to regular, formulary procedure of a private-law character, and that it was applied by new organs created by Augustus' delegation of judicial powers drawn from *tribunitia potestas* and *imperium proconsulare*. The gradual development of the Roman state to absolute oriental-type monarchy led to the consolidation of a network of hierarchically organised judicial organs, as well as of rules for a single dual-instance procedure, which in the time of Justinian took on their final shape of an exclusive judicial procedure of a *libellar* (written) type. Similarly, analysis of *cognitio extra ordinem* in the protection of the interests of the Roman community (at first, especially of the person of the *princeps*) shows that this public-law procedure of an inquisitory nature (with a written judgment containing not only the decision on the sanction, but also the legal grounds) appeared as extraordinary in relation to the regular system of *quaestiones perpetuae* characterised by an accusatory procedure. It was applied by new organs formed by delegation of Augustus' *auctoritas*. However, up until the 2nd century the Senate court operated, and developed its specific procedure, the so-called *cognitio senatus*. Further strengthening of imperial power during the 4th and 5th centuries highlighted the principles of singular and efficient cognitional criminal procedure, but also limited the principles of publicity, oral litigation and judges' freedom of ruling.

Keywords: *cognitio extra ordinem*, *civil procedure*, *criminal procedure*, *imperial court*, *Senate*, *praefecti*, *sententia*, *appellatio*

Popis literature

- Arnheim, H. T. W., *Vicars in the Later Roman Empire*, Historia, XIX/1970.
 Bassanelli Sommariva, G., *Lezioni di diritto penale romano*, Bologna, 1996.
 Bauman, R. A., *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and the Augustan Principat*, Johannesburg, 1967.
 Bauman, R. A., *Some Remarks on the Structure and Survival of the Quaestio de Adulteriis*, Antichthon, 2/1968.
 Bauman, R. A., *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London-New York, 1996.

- Bellen, H., *Zur Appelation vom Senat an dem Kaiser*, ZSS, 79/1962.
- Biondi, B., *Il diritto romano cristiano*, sv. III, Milano, 1954.
- Blagojević, B., *Građanski postupak u rimskom pravu*, Beograd, 1959.
- Brasiello, U., *La repressione penale in diritto romano*, Napoli, 1937.
- Brasiello, U., *Sulle linee e i fattori dello sviluppo del diritto penale romano*, Scritti giuridici raccolti per il centenario della casa editrice Jovene, Napoli, 1954.
- Brasiello, U., *Sulla desuetudine dei iudicia publica*, Studi Betti, Milano, 1962.
- Buti, I., *La cognitio extra ordinem: da Augusto a Diocleziano*, ANRW, II, 14, Berlin-New York, 1982.
- Cardascia, G., *L'apparition dans le droit des classes d'"honestiores" et d'"humiliores"*, RHDfE, 27/1950.
- Chastagnol, A., *La préfecture urbaine _ Rome sous le Bas-Empire*, Paris, 1960.
- Costa, E., *Crimini e pene da Romolo a Giustiniano*, Bologna, 1921.
- De Martino, F., *Storia della costituzione romana*, Napoli, 1975.
- De Marini Avonzo, F., *Il Senato Romano nella repressione penale*, Torino, 1977.
- De Robertis, F. M., *La repressione penale nella circoscrizione dell'Urbe (il praefectus Urbi e le autorit_ concurrenti)*, u: Scritti varii di diritto romano, vol. III: Diritto penale, Bari, 1987 (repr. izd. iz 1937).
- De Robertis, F. M., *Sulla efficacia normativa delle costituzioni imperiali. I. Il giudice e la norma nel processo penale straordinario*, u: Scritti varii di diritto romano, vol. III: Diritto penale, Bari, 1987 (repr. iz 1941).
- De Robertis, F. M., *Le sentenze contra constitutiones a le sanzioni penali a carico del giudicante*, ZSS, 62/1942.
- De Robertis, F. M., *La variazione della pena "pro modo admissi"*, u: Scritti varii di diritto romano, vol. III: Diritto penale, Bari, 1987 (repr. iz 1942).
- De Robertis, F. M., *La variazione della pena nel diritto romano. II. La variazione della pena "pro qualitate personarum"*, u: Scritti varii di diritto romano, vol. III: Diritto penale, Bari, 1987 (repr. iz 1954).
- Egersdorfer, A., *Predavanja o povijesti rimskog prava*, Zagreb, 1919.
- Egersdorfer, A., *Predavanja o rimskom gradjanskom postupniku*, Zagreb, 1919.
- Eisner, B.-Horvat, M., *Rimsko pravo*, Zagreb, 1948.
- Ensslin, W., s.v. *Vicarius*, RE, bd. XXII/II, Stuttgart, 1954.
- Falchi, G. F., *Diritto penale romano*, vol. III: *Procedura*, Padova, 1937.
- Ferrini, C., *Diritto penale romano. Esposizione storica e dottrinale*, Milano, 1902.
- Garnsey, P., *The lex Iulia and Appeal under the Empire*, JRS, 56/1966.
- Garnsey, P., *Adultery Trials and the Survival of the Quaestiones in the Severan Age*, JRS, 57/1967.
- Garnsey, P., *The Criminal Jurisdiction of Governors*, JRS, 63/1968.
- Garnsey, P., *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford, 1970.
- Gaudemet, J., *Constitutions constantiniennes relatives _ l'appel*, ZSS, 98/1981.
- Giglio, S., *La giurisdizione criminale dei senatori nel tardo Occidente*, Labeo, 38/1992.
- Giuffré, V., *La "repressione criminale" nell'esperienza romana*, Napoli, 1993.
- Guarino, A., *Dizionario giuridico romano*, III. ed., Napoli, 2000.
- Horvat, M., *Rimska pravna poviest*, Zagreb, 1943.
- Horvat, M., *Rimsko pravo*, Zagreb, 1998.
- Jaramaz-Reskušić, I., *Opća obilježja kaznenog prava u razdoblju kraljevstva (754-509.g.pr.n.e.)*, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, 1999, god. 6, br. 2.
- Jaramaz-Reskušić, I., *Funkcije zatvora u kazneno-postupovnom sustavu cognitio extra ordinem*, Zbornik PFZ, god. 52, 5/2002.
- Jaramaz-Reskušić, I., *Kaznenopravni sustav u antičkom Rimu*, Zagreb, 2003.
- Jaramaz-Reskušić, I., *Lex Iulia de adulteriis coercendis: pojam, optužba i represija preljuba*, Zbornik PFZ, 55, 3-4/2005.

- Jones, A. H. M., *The Criminal Courts of the Roman Republic and Principate*, Oxford, 1972.
- Kaser, M., *Das römische Zivilprozessrecht*, München, 1966.
- Krapac, D., *Kazneno procesno pravo* (prva knjiga: Institucije), Zagreb, 2000.
- Kunkel, W., *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit*, München, 1962.
- Kunkel, W., s.v. *Quaestio*, RE, bd. XLVII, Halbbd., Stuttgart, 1963.
- Kunkel, W., *Prinzipien des Römischen Strafverfahrens*, u: *Symbolae ivridicae et historicae Martino David dedicatae*, tom. I, *Ius Romanum*, Leiden, 1968.
- Lauria, M., "Accusatio - Inquisitio". *Ordo - cognitio extra ordinem - cognitio: rapporti ed influenze reciproche*, Atti dell'Accademia di scienze morali e politiche della Societ_ Reale di Napoli, 56/1934.
- Levy, E., *Die Gesetz und Richter im Kaiserlichen Strafrecht*. Erster Teil. *Die Strafzumessung*, BIDR, 48/1938.
- Lippold, A., s.v. *Quinquevirale iudicium*, RE, bd. XXIV, Stuttgart, 1963.
- Litewski, W., *Die römische Appellation in Zivilsachen*, II, RIDA. 13, 1966.
- Litewski, W., *Die römische Appellation in Zivilsachen*, IV, RIDA. 15. 1968.
- Litewski, W., *L'iniziativa nel processo criminale tardoantico*, Index, 28/2000.
- Mannino, V., *Ricerche sul "defensor civitatis"*, Milano, 1984.
- Margetić, L., *O nastanku i razvoju službe defensor civitatis*, u: *Rimsko pravo. Izabrane studije*, Rijeka, 1999.
- Maškin, N. A., *Istorija starog Rima*, Beograd, 1951.
- Mommsen, T., *Römisches Strafrecht*, Graz, 1955 (repr. izd. iz 1898).
- Mommsen, T., *Römisches Staatsrecht*, II, Basel, 1955 (repr. I. izd. iz 1887).
- Pavis d'Escurac, H., *La préfecture de l'annone, service administratif impérial, d'Auguste - Constantin*, Roma, 1976.
- Pergami, F., *Il processo criminale nella legislazione degli imperatori Valentiniano I e Valente*, Index, 25/1997.
- Pietrini, S., *Sull'iniziativa del processo criminale romano (IV-V secolo)*, Milano, 1996.
- Pugliese, G., *Appunti sui limiti dell' "imperium" nella repressione penale*, Torino, 1939.
- Pugliese, G., *Linee generali dell'evoluzione del diritto penale pubblico durante il principato*, ANRW, II, 4/1982.
- Puhan, I., *Rimski krivični postupak*, Beograd, 1957.
- Purpura, G., *Ricerche sulla "supplicatio" avverso la sentenza del prefetto del pretorio*, Annali del Seminario giuridico dell'Università di Palermo, XXXV, Napoli, 1974.
- Radović, V., *Građanski proces u režimu općeg (recipiranog rimskog) prava*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu (dalje: Zbornik PFZ), 5-6/1987.
- Radović, V., *Unus testis nullus testis - problem datacije kao formalnog dokaznog pravila*, u Hrestomatiji rimskog prava, sv. I, Zagreb, 1998 (repr. čl. iz Zbornika PFZ, 5/1998).
- Robinson, O. F., *The Criminal Law of Ancient Rome*, Baltimore, Maryland, 1995.
- Romac, A., *Advokati i advokatura u rimskom postklasičnom pravu*, Odvjetnik, 1971/11-12.
- Romac, A., *Marcijal o rimskim advokatima*, Odvjetnik, 1973/1-2.
- Romac, A., *Izvori rimskog prava*, Zagreb, 1973.
- Romac, A., *Rimski advokati u Juvenalovim Satirama*, Odvjetnik, 1974/7-8.
- Romac, A., *Latinske pravne izreke*, Zagreb, 1982.
- Romac, A., *Rimsko pravo*, Zagreb, 1987.
- Romac, A., *Ulpijan: Knjiga regula*, Zagreb, 1987.
- Romac, A., *Paulo: Sentencije*, Zagreb, 1989.
- Romac, A., *Rječnik rimskog prava*, Zagreb, 1989.
- Romac, A., *Rječnik latinskih pravnih izraza*, Zagreb, 1992.
- Santalucia, B., *Alle origini del processo penale romano*, IURA, 35/1984.
- Santalucia, B., *Diritto e processo penale nell'antica Roma*, Milano, 1989.

- Santalucia, B., *Note sulla repressione criminale nel Basso Impero*, Seminarios complutenses de derecho romano, IV: En el centenario de la muerte de Rudolf von Ihering, Madrid, 1992.
- Santalucia, B., *Studi di diritto penale romano*, Roma, 1994.
- Sargenti, M., *Studi sul diritto del tardo impero. Le strutture amministrative dell'impero da Diocleziano a Costantino*, Padova, 1986.
- Scapini, N., *Diritto e procedura penale nell'esperienza giuridica romana*, Roma, 1990.
- Schiller, A. A., *The Jurists and the Praefectus of Rome*, RIDA, 3/1949.
- Seneka Mladi, L. A., *O gnevju*, Beograd, 1959, prevela N. Todorović.
- Stanojević, O., *Gaj: Institucije*, Beograd, 1982.
- Thomas, A. J. C., *The Development of the Roman Criminal Law*, The Law Quarterly Review, vol. 79/1963.
- Triva, S., Dika, M., *Građansko parnično procesno pravo*, Zagreb, 2004.
- Venturini, C., *Quaestio extra ordinem*, SDHI, 53/1987.
- Vicenti, U., *Cognitio senatus e appellatio*, Archivio giuridico, 205/1985.
- Wenger, L., *Institutionen des romischön Zivilprozessrechts*, München, 1925.
- Ziegler, H. D., *Untersuchungen zur Strafrechtsgesetzgebung des Augustus*, München, 1964.

110. str. prazna